

whatsapp

स्टोरीज

संपादन: कुमुदिनी घुले

whatsapp स्टोरीज

संपादन: कुमुदिनी घुले

- प्रकाशक

सप्तर्षी प्रकाशन,

(सप्तर्षी असोसिएट्स अण्ड पब्लिकेशन्स)

गट नं.८४/२, दामाजी कॉलेज पाठीमागे,

मंगळवेढा, जि.सोलापूर-४१३३०५

सय्यद शेख (व्यवस्थापक) मोबा.९८२२७०१६५७

email: saptarsheepakashan@gmail.com

Website: www.saptarshee.in

www.amazon.in

मुखपृष्ठ | किशोर घुले

मांडणी | सय्यद शेख

डी टी पी | कृतिका प्रिंटर्स,

मोबा. ९७६६९२४९९२

*All stories are ideal collection of messages any one claims the copyrights thesame asserted in his name only feel free to contact publication house.

१. खरा आनंद

एकदा श्री कृष्ण आणि अर्जुन फिरायला बाहेर पडले. वाटेत त्यांना एक माणूस भीक मागताना दिसला. अर्जुनाला त्याची दया आली आणि त्यांनी त्याला सुवर्णमुद्रांनी भरलेले एक पोते दिले.

या अचानक धनलाभाने तो माणूस अतिशय प्रसन्न झाला. मनात आपल्या सुखी संसाराची स्वप्ने रंगवत आपल्या घराच्या दिशेने जाऊ लागला. पण त्याचे दुर्भाग्य त्याची सोबत सोडायला तयार नव्हते. वाटेत चोरांनी त्याला अडवले आणि सुवर्णमुद्रांनी भरलेले ते पोते चोरून घेऊन गेले. तो माणूस दुःखी मनाने आपल्या चरितार्थासाठी पुन्हा भीक मागू लागला.

अर्जुनाला जेव्हा तो भीक मागताना दिसला तेव्हा त्यांनी त्याचे कारण विचारले.

सर्व हकिकत ऐकल्यानंतर अर्जुनाला त्याची दया आली. आणि त्याला एक मौल्यवान माणिक दिले. ते घेवून तो घरी पोहोचला. त्याच्या

घरात एक जुने मडके होते. त्याचा वापर गेल्या कित्येक दिवसात झाला नव्हता. चोरीच्या भीतीने त्याने ते माणिक त्या मडक्यात लपवून ठेवले.

अजूनही त्याचे दुर्भाग्य त्याची सोबत सोडायला तयार नव्हते. दमल्यामुळे त्याला गाढ झोप लागली. त्याच वेळी त्याची पत्नी नदीवर पाणी भरण्यासाठी गेली होती. वाटेत धक्का लागून तिचे मडके पडून फुटले.

तिने विचार करून घरी असलेले जुने मडके घेऊन पाणी भरायला नदीवर गेली. मडके स्वच्छ धुऊन चांगले पाणी भरून घरी आली. माणिक पाण्यात पडले. माणसाला जेव्हा हे कळले तेव्हा तो खूप दुःखी झाला. चरितार्थासाठी पुन्हा भीक मागू लागला.

अर्जुन आणि श्री कृष्णाला जेव्हा तो भीक मागतांना दिसला तेव्हा त्यांनी त्याचे कारण विचारले. सर्व हकिकत ऐकल्यानंतर त्यांना वाटले की यांच्या नशिबात सुख नाही आहे. आपण काही तरी करूया की जेणे करून हा यातून बाहेर पडेल. आता यापुढे देवाची कृपा सुरू झाली. श्रीकृष्णाने त्या माणसाला दानात फक्त दोन रुपये दिले.

अर्जुन म्हणाला "प्रभू मी दिलेल्या सुवर्णमुद्रा आणि माणिक या माणसाचे दारिद्र्य घालवू शकले नाही तर या दोन रुपयांनी काय होणार?" हे ऐकून श्रीकृष्ण फक्त हसले आणि अर्जुनाला त्या माणसाच्या मागावर जायला सांगितले.

तो माणूस चालता चालता विचार करू लागला की दोन रुपयात धड एका माणसाचे जेवण पण होत नाही आणि देवाने असे कसे केले? ही देवाची कसली कृपा? चालत असतांना त्याची नजर एका मासेमा-यावर गेली. त्याच्या जाळ्यात एक छोटा मासा तडफडत होता. माणसाने विचार केला की दोन रुपयात आपले पोट भरणार नाही पण या माश्याचा जीव वाचू शकतो.

सोदा करून त्याने दोन रुपयांना तो मासा विकत घेतला. त्याला आपल्या कमंडलूत घेतले. त्यात पाणी भरले आणि त्याला नदीत सोडायला निघाला. प्रभूची लीला पाहा.... माश्याच्या तोंडातून काहीतरी बाहेर पडले. निर्धन माणसाने ते पाहिले तर काय आश्चर्य, माश्याने

गिळलेला तोच माणिक होता तो की जो त्याने मडक्यात ठेवला होता. तो माणूस अत्यानंदाने ओरडू लागला "सापडला, सापडला"

नेमका त्याबाजूने तो चोर चालला होता ज्याने याच्या सुवर्णमुद्रा लुटल्या होत्या. त्याने माणसाला "सापडला सापडला" असे ओरडताना पाहिले. चोर घाबरला. चोराने विचार केला की याने मला ओळखले आहे आणि आता हा राजाकडे माझी तक्रार करील. घाबरून त्याने चोरलेल्या सर्व सुवर्ण मुद्रा त्याला परत आणून दिल्या आणि क्षमा मागू लागला.

हे पाहाताच अर्जुनाने श्रीकृष्णाला नमस्कार केला. अर्जुन म्हणाला "जे काम पोतेभर सुवर्णमुद्रा आणि मौल्यवान माणिक करू शकले नाही ते आपल्या दोन रुपयांनी करून दाखवले"

श्रीकृष्ण म्हणाले "अर्जुना हे सर्व आपल्या मनाचे खेळ आहेत. जेव्हा तू पोतेभर सुवर्णमुद्रा आणि मौल्यवान माणिक त्याला दिलेस तेव्हा त्याने फक्त स्वतःचा विचार केला पण दोन रुपये दिल्यानंतर त्याने दुस-याचा विचार केला. म्हणून जेव्हा आपण दुस-याच्या दुःखाचा विचार करतो, दुस-याचे भले करतो तेव्हा आपण देवाचे काम करतो. आणि तेव्हा देव आपल्या सोबत असतो".

२. आरसा...

एक गुरुंच्याआ घरी एक शिष्यो मनोभावे गुरुंची सेवा करून शिक्षण घेत होता. त्याच्याद या सेवेमुळे गुरु त्याच्याषवर प्रसन्न होते. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर विद्यार्थी घरी जाण्याकसाठी निघाला तेव्हात गुरुंकडे त्यायने जाण्या ची आज्ञा मागितली तेव्हास गुरुंनी त्याला आशीर्वाद म्हणून एक आरसा भेट दिला व सांगितले की, हा दिव्यत आरसा (दर्पण) असून यात मानवी मनात चालणारे विचार प्रगट होऊन दिसतात. विद्यार्थी मोठा आनंदीत झाला. हा आरसा खरेच कार्य करतो की नाही याची शहानिशा करण्याकसाठी त्याने लगेच आपल्या गुरुंसमोर हा आरसा धरला व गुरुंच्याव मनातु कोणते भाव आहेत, दुर्गुण आहेत

हे पाहू लागला आणि गुरुंच्यासमोर आरसा धरताच त्यालच्या चेह-
यावरचा रंग पार उडाला कारण तो आरसा गुरुंच्याद अंतकरणात मोह,
अहंकार, क्रोध आदि विकार दाखवित होता. त्या-ला याचे फारच दुःख
झाले की आपण ज्या गुरुची मनोभावे पूजा केली, ज्यांना पूर्ण
ईश्वराचा दर्जा दिला त्यांच्या मनातही विकार आहेत, ते सुद्धा मानवी
विकारापासून अजून सुटलेले नाहीत याचे त्याजला वैषम्य वाटले. तो
गुरुंना काहीच न बोलता तो आरसा घेवून गुरुकुलातून निघाला, रस्त्याले
त भेटणा-या प्रत्येकाच्या. मनातील भाव पाहणे हे त्याचचे कामच झाले
होते. गावी परत जाताच त्याटने आपल्या प्रत्येक परिचिताबरोबर हा
प्रयोग करून पाहिला. त्याचला प्रत्येकाच्या हृदयात कोणता ना
कोणता दुर्गुण दिसून आला.

शेवट त्याने आपल्या जन्मादात्याह आई वडीलांच्याल समोरही
हा आरसा ठेवला. ते दोघेही पण त्याणतून सुटले नाहीत. त्यांच्या
हृदयात पण त्यादला काही ना काही दुर्गुण दिसले. शेवटी या गोष्टीचा
त्या ला मनोमन राग आला व तो गुरुकुलातील गुरुंकडे धावला.

गुरुंपाशी जाऊन मोठ्या विनम्रपणे तो म्हणाला, "गुरुदेव, मी
आपण दिलेल्या या आरशातून प्रत्येकाच्या मनात, हृदयात,
अंतःकरणात डोकावून पाहिले आणि मला असे जाणवले की
प्रत्येकाच्यामच मनात काही ना काही विकार आहेत, काही ना काही
दोष आहे. एखाद्याच्या मनात कमी तर कुणाच्या मनात जास्त असे
विकार, दोष भरून राहिले आहेत. हे पाहून मी फार दुःखी झालो
आहे, कृपया मला मार्गदर्शन करा." गुरुंनी काहीच न बोलता तो
आरसा फक्त त्याच्याकडे केला आणि काय आश्चर्य त्या ला त्याच्या
मनाच्या प्रत्येक कोप-यात राग, द्वेष, अहंकार, क्रोध, माया आदि
दुर्गुण भरून राहिलेले दिसले.

गुरुजी म्हणाले, "वत्सा, हा आरसा मी तुला तुझे दुर्गुण पाहून ते
कमी करण्यासाठी दिला होता पण तू दुस-यांचे दुर्गुण पाहत बसलास
आणि नको तितका वेळ खर्च केलास, अरे याच कालात जर तू जर स्व

तःचे अवलोकन केले असते तर तुला तुझ्यातील दुर्गुण सुधारता आले असते. याच काळात तु एक असामान्य व्यक्ती झाला असता. मानवाची ही कमतरता आहे, कमजोरी आहे की तो दुस-यातील दुर्गुण पाहत बसतो आणि स्वतःला सुधारण्यालचा प्रयत्नही करत नाही. हेच या आरशातून मला तुला शिकवायचे होते. जे तुला शिकता आले नाही.

३.काय चूक काय बरोबर.....?

काही दिवसांपूर्वी दोन मुलाखती वाचण्यात आल्या होत्या. एक सौ.नीता अंबानी आणि दुसरी श्रीमती सुधा मूर्ती ह्यांची.पहिली मुलाखत नीता अंबानी ह्यांची होती,ज्यात त्यांच्या श्रीमंती आवडीनिवडी सांगितल्या होत्या. उदाहरणार्थ - त्या तीन लाख किंमत असलेल्या कपातून चहा पितात.लाखाच्या वरती ज्यांच्या किमती आहेत आणि ज्याच्यावर हिरे जडलेले असतात अशा पर्सस त्या वापरतात, एकदा वापरलेली लाखांच्या घरात असलेली चप्पल त्या पुन्हा वापरत नाहीत आणि करोडोंमधे किंमत असलेली अगणित घड्याळांचा त्यांना शौक आहे आणि अजून बरच काही.....दुसरी मुलाखत होती इन्फोसिस च्या श्रीमती सुधा मूर्ती ह्यांची मुलाखतीत त्यांना विचारण्यात आलं की तुम्ही करोडोंच्या मालकीण आहात, पण तो पैसा तुम्ही गरजू लोकांकडे वळवता...! गेल्या पंधरा वर्षात स्वतःसाठी एकही नवीन वस्तू तुम्ही घेतली नाहीत.

तुम्ही एका साध्या घरात रहाता, प्रवासही नेहमी रेल्वेच्या जनरल बोगीतून करता तुम्हाला कधी श्रीमंत आयुष्याचा मोह नाही होत का ? एकीकडे लोक स्वतःची श्रीमंती दाखवण्यासाठी काय काय प्रकार करतात, मग तुम्ही इतकं साधं आयुष्य कस काय प्रिफर करता ? त्यावर त्यांनी अतिशय सुंदर उत्तर दिले ते असं त्या म्हणाल्या, समाजातील प्रत्येक व्यक्ती ही एक स्वतंत्र बेट असते आणि तुम्ही त्याच्याशी फक्त एकाच ब्रिजद्वारे रिलेट होऊ शकता तो ब्रिज म्हणजे त्यांच्याशी तुमचा भावनिक संवाद.

नाले निर्माण होण्यासाठी नेहमीच पैसा उपयोगी पडत नाही तर त्यासाठी गरज असते ती संवेदनशीलता आणि प्रेमळ शब्दांची. पैशापेक्षा तुम्ही कुणाचं दुःख जेव्हा सहानुभूतीपूर्वक ऐकता तेव्हा ती गोष्ट त्यांच्यासाठी महत्वाची ठरते.

मी एकी उच्च शिक्षित पण मध्यमवर्गीय कुटुंबातून आले आणि नंतर समाज सेवेत रुजू झाले. मी समाजातील इतकी दुःख बघितली की माझी पैशा प्रतीची आसक्ती निघून गेली. मला माझ्या व्यक्तिगत आयुष्यात समाजसेवेतून समाधान मिळत. मला श्रीमंतीच प्रदर्शन करण्याची गरजच वाटत नाही. अशा प्रदर्शनातून काय दाखवायचं आणि कुणाला दाखवायचं आहे ? जीवनाकडे मृत्यूच्या नजरेतून बघितलं पाहिजे. आपल्या धर्मात आणि गौतम बुद्धांनीही सांगितलं आहे की जग आणि जीव नश्वर आहेत. मग जे नश्वर आहे त्याचा मोह कशासाठी.....!

एकीकडे देशातील सगळ्यात श्रीमंत व्यक्तीची पत्नी असणारी एक स्त्री जी त्या श्रीमंतीचं स्टँडर्ड मॅटेन करताना लाखोंचा चुराडा सहज करते. एकदा घातलेली लाखोंची चप्पल ती पुन्हा वापरतही नाही. आणि दुसरीकडे काही हजारांसाठी देशातील गरीब शेतकरी आणि त्यांचं कुटुंबीय स्वतःच आयुष्य संपवतात. एकीकडे एक वेळ जेवून उपासमार सहन करणारा समाज तर दुसरीकडे पैशाचा अक्षरशः अपव्यय करत जगणारी मंडळी. माननीय श्रीमती सुधा मूर्ती ह्या खरोखरीच आदरणीय आहेत कारण आज त्यांच्याकडे येणारा प्रत्येक पैसा त्यांची समाज हिताकडे वळवला आहे. त्यांच्यासारखी अनेक

मंडळी आहेत जी साथी रहाणी आणि उच्च विचारसरणी आचरणात
आणून जगत आहेत..
आपल्याच देशात असलेल्या ह्या दोन परस्पर विरुद्ध विचारसरणीच्या
स्त्रियांना वाचून मन विचारात पडलं.....!! क्षणभर काय चूक काय
बरोबर हा प्रश्न पडला.....!

लक्ष्मीकांत

देशमुख

४. शेती करा...औद्योगिकरण व शहरीकरण थांबवा...

भारतीयांनी दहा हजार वर्षे उत्कृष्ट शेती केली. येथील निसर्गाच्या जडणघडणीला धरून शेतकऱ्यांनी अन्नाची सुलभता, विपुलता व विविधता निर्माण केली. ब्रिटिशांनी भारतीयांना रासायनिक शेती शिकविण्यासाठी तेथील सुवर्णपदक विजेते रासायनिक शेती तज्ञ डॉ. सर अल्बर्ट हॉवर्ड यांना सन १८९५ मध्ये भारतात पाठवले. हॉवर्ड हे कोपर्निकस, ब्रुनो व गॅलिलिओ या शास्त्रज्ञांच्या परंपरेतले खरे शास्त्रज्ञ होते. त्यांना भारतीयांच्या शेती विषयी कुतूहल होते. त्यांनी ठरवले की, प्रथम भारतात फिरून हा कृषिप्रधान देश हजारो वर्षे शेती कशी करतो ते पाहू. ते पाच वर्षे भारतात विविध ठिकाणी फिरून शेती समजून घेत होते.

ते त्यांच्या "ॲन ॲग्रिकल्चरल टेस्टामेंट " या ग्रंथात म्हणतात, "भारतीय शेतकरी माझे गुरू आहेत. त्यांच्या कडून मी शिकलो की

निसर्ग हा खरा शेतकरी आहे. एकाच खाचरात जमिनीचा कस वाढता ठेवून हजारो वर्षे शेती करणे भारतीयांकडून शिकावे. ते मिश्र व फिरती पिके घेतात. या पद्धतीची जाण आम्हा ब्रिटिशांना १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत सन १८८९ पर्यंत नव्हती."

हॉवर्ड पुढे लिहितात "रसायन हे खत नसून विष आहे, ते पिकांचे अन्न नाही." हा ग्रंथ म्हणजे ज्ञानाचे भांडार आहे. आजही तो शेती विषयक प्रमाणभूत मानला जातो. हॉवर्ड यांचे भाकीत की "यंत्राची भूक पृथ्वी भागवू शकणार नाही " हे आज खरे ठरले आहे.

ब्रिटिश राजवट येईपर्यंत भारतात 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी', अशी स्थिती होती. मात्र ब्रिटन व इतर युरोपियनांची साम्राज्ये ही मूलतः वेगळ्या बैठकीवर आधारीत होती. ती बैठक होती यंत्राची. यंत्रामुळे होणाऱ्या लाखो करोडो वस्तुंच्या उत्पादनामुळे तंत्रज्ञानाची. या अमर्याद वस्तु उत्पादनाला ग्राहक हवा, बाजारपेठ हवी होती. यामुळे व्यापार मुख्य झाला. भारतात राज्य करणारी 'ईस्ट इंडिया' ही कंपनी होती. या व्यापारावर उभारलेल्या साम्राज्याला, बाजारपेठ म्हणजे शहरे निर्माण होणे हवे होते. परंतु भारतीय शेती हा त्यातील मुख्य अडथळा होता. शाश्वत अन्न देऊ शकणारी तिची क्षमता, तिने निर्माण केलेली समाधानावर साधेपणावर व शहाणपणावर आधारलेली जीवनपद्धती हा अर्थव्यवस्थेसाठी अडथळा होता.

कारण या देशात उत्पादक शेतकरी हाच उपभोक्ता होता. तो स्वावलंबी होता ही औद्योगिकरण व शहरीकरणासाठी समस्या होती. अशा स्थितीत बाजार निर्माण होत नाही. म्हणून मोठ्या पगाराचे आमिष देणाऱ्या नोकऱ्या ब्रिटिशांनी तयार केल्या. शेतकरी व शेती मोडली जाईल अशी धोरणे राबवली. कसेही करून शेती सोडून शहरांकडे स्थलांतर करण्यास शेतीत सामावलेल्यांना भाग पाडले. त्यातून उत्तम व्यापार, मध्यम नोकरी व कनिष्ठ शेती अशी नवी व्यवस्था निर्माण झाली.

डॉ. अल्बर्ट हॉवर्ड यांनी वनस्पती व प्राणी यांच्या कुजण्यातून 'ह्युमस' निर्मितीतून अनेक पिकांबाबत शेती उत्पादनात काही पट वाढ करून दाखवली होती. त्यांचा वरील ग्रंथ सन १९४० मध्ये प्रथम लंडन मध्ये प्रकाशित झाला होता. सन १९५६ पर्यंत त्याच्या सात आवृत्याही निघाल्या होत्या. त्यांनी यंत्र व रसायनांचा शेतीत प्रवेश करण्यातील धोका दाखवला असूनही स्वतंत्र भारतात स्वामिनाथन सारख्या कुठलीही प्रतिभा नसलेल्या, कंपन्यांच्या शेतीतील हितसंबंधाचा पुरस्कार करणाऱ्या, स्वतः शेती न करणाऱ्या सुमार माणसाच्या नावाचे वलय निर्माण केले गेले. भारतीय शेतकऱ्यांचे व शेतीचे वाटोळे करण्याचे ब्रिटिशांना न जमलेले काम या स्वामीनाथनांनी करून दाखवले. करोडो भारतीयांना विषारी अन्नाव्दारे कॅन्सर, हृदयविकार व इतर व्याधी देऊन यमसदनाला पाठविण्याचे महापाप यांनी केले. 'स्वामिनाथन' हे स्वतः जणू एक औद्योगिक, कृत्रिम उत्पादन आहेत. ही भारतीयांत रूजलेली पाश्चात्यांचे अंधानुकरण करणारी एक दांभिक प्रवृत्ती आहे.

भारतीयांना कायमचे गुलाम बनवण्याचे मेकॉलेचे उद्दीष्ट यामुळे पूर्ण झाले. भारतात ब्रिटिशांना हवी तशी माणसे शिक्षणाने घडवली व स्वातंत्र्यानंतरही ब्रिटिश अंमल अशाप्रकारे चालू राहिला. गांधीजी म्हणत की, 'मेकॉलेच्या शिक्षणाने भारतीयांच्या गुलामगिरीचा पाया घातला.'

युध्दात स्फोटकांच्या निर्मितीसाठी रसायने बनवणाऱ्या कारखान्यांना युध्दानंतर काम नसे व या रसायनांचे करायचे काय? हा प्रश्न होता. ती रसायने शेतीत खत म्हणून आणली गेली. यातून एनकेपी (नायट्रोजन, पोटॅशियम, फॉस्फोरस) खतांचा भडीमार झाला. हे औद्योगिकरणासाठी शेतीला वापरणे होते. रासायनिक खतांना गंधकाम्लाचा (सल्फ्युरिक ॲसिड) पाया असतो. त्यामुळे जमिनीतील जिवाणू, गांडुळे मृत झाली. रासायनिक खतांच्या वापरास मूळ पिके प्रतिसाद देईना. ती खाली पडू लागली. म्हणून, पृथ्वीवरील जैविक विविधतेचा भाग म्हणून अस्तित्वात असलेल्या, परंतु काड व पानांचा अभाव म्हणून वापरात नसलेल्या, मेक्सिकोतील गहू व थायलंडमधील

तांदळाच्या मूळ बुटक्या वाणांचा संकर करून गहू व तांदळाच्या नव्या खुज्या जाती आणल्या.

यामुळे बियाणांची स्वयंपूर्णता नष्ट झाली. शेतकरी पूर्वी बियाणे विकत नव्हता ते फक्त दिले घेतले जात होते. बियाण्यांना व एकूणच शेतीला पावित्र्य होते. जमीन काळी आई होती. गायीगुरे घरच्या माणसांप्रमाणे होती. निसर्ग, ईश्वर हे देतोय ही जाणीव होती. स्वामीनाथन नव्हे तर कंपनी पुरस्कृत, हरित क्रांती, या फसव्या नावाच्या शेतीमुळे शेती संस्कृती मोडली. औद्योगिकरणामुळे सर्व गोष्टींचे वस्तुकरण करण्याची वृत्ती शेतकऱ्यांत आली. यामुळे काही काळ, काही शेतकऱ्यांना सुबत्ता आल्याचे दिसले. पण या प्रक्रियेत खरा शेतकरी मेला. तथाकथित हरित क्रांती ने हजारो वर्षे नसलेला घटक म्हणजे उत्पादन खर्चाला जन्म दिला.

आधी सर्व कार्य निसर्ग करत होता. पाऊस तो पाडत होता बियाणे तोच देत होता. पावसाळ्यातील टिकलेल्या ओलाव्यावर व दवावर रब्बीची पिके येत होती. फक्त श्रमाची गरज होती. गाई, गुरे गोमूत्र व शेणखत इ. देत होती. दूध देत होती. गुर चरणात चरत होती. कोंबड्या होत्या, बकऱ्या होत्या. शेतांभोवतीच्या जंगलात मध, फळे, कंदमूळे इत्यादी विनाशुल्क उपलब्ध होती. उन्हाळ्यात भोपळा, कलिंगड व इतर वेली वाढत होत्या. पावसात खेकडे व इतर खाद्य मिळत होते. झरे, नद्या वाहत होत्या. विहिरी पाण्याने तुडुंब भरलेल्या होत्या. खाड्या, सागरात विपुल मत्स्यसृष्टी होती. हवा शुध्द होती. हे असे हजारो वर्षे होते. याला औद्योगिकरणाची, शहरीकरणाची, अर्थव्यवस्थेची, विकासाची दृष्ट लागली.

गांधीजी म्हणत की, "भारतातील प्रत्येक शेत ही एक प्रयोगशाळा आहे व प्रत्येक शेतकरी हा शास्त्रज्ञ." आता जमीन माती परीक्षणाच्या प्रयोगशाळा निघाल्या आहेत. व वेळो वेळी माती परीक्षण करण्याचा सल्ला दिला जातो. शिक्षण घेतलेल्या नव्या पिढीची मानसिकता यासाठी घडवली जाते. हे जणू आईची परीक्षा घेण्यासारखे

आहे. ज्या मातीने करोडो वर्षे सृष्टी प्रसवली तिची सृजनक्षमता तपासायची यांना गरजच काय?

माती निर्जीवच मुळी यांच्या तंत्रज्ञानाच्या लादण्यामुळे झाली. जंगलाला कुणी खत देत नाही. पाणी देत नाही. नांगरणी करत नाही. तरीही जंगल करोडो वर्षे आहे.

आजही जंगलाकडून बोध घेतला तर या आपत्तीतून सुटका होऊ शकते.

शेतकऱ्यांनी
आत्महत्या
करण्याची गरज
नाही. मात्र मग
पैशा मागे
धावणे देखील

थांबले पाहिजे. असा पैशा मागे धावणारा समाज असलेली शहरे ही चूक आहे हे समजून घेतले पाहिजे. विदर्भासारख्या फक्त ४०० ते ६०० मि.मी. पाऊस पडणाऱ्या क्षेत्रातही घनदाट जंगल होते. ही जंगलाची क्षमता गळणाऱ्या पानांच्या, वनस्पतींच्या व प्राणी-पक्ष्यांच्या अवशेषांच्या व उत्सर्जनाच्या जमिनीवर सतत निर्माण होणाऱ्या थरामुळे, आच्छादनामुळे आहे. त्याचे विघटन करून पचवणाऱ्या जिवाणू व गांडुळांमुळे आहे. त्यांनी झाडांना पुरवलेल्या पोषक द्रव्यांमुळे आहे. जमीन सच्छिद्र केल्यामुळे पाणी व हवा खेळल्यामुळे, निचरा करण्यामुळे आहे.

या नव्या संकरित जाती व रासायनिक खतांमुळे तात्कालिक वाढलेल्या उत्पादनाचे गाजर शेतकऱ्यांना दाखवले गेले. परंतु याचे दुष्परिणाम नंतर समजणार होते. ५० वर्षांपूर्वी याचे व्यसन लावण्यासाठी बियाणे व खते फुकट दिली गेली.

संकरित बियांनांमधे किडीला तोंड देण्याची क्षमता नव्हती. शिवाय तणे जास्त उंच ठरू लागली. मग कीटकनाशके, तणनाशके, बुरशीनाशके बनवणाऱ्या कंपन्या वाढीस लागल्या. तण, कीटक, बुरशीने रसायनांना तोंड देण्याची क्षमता वाढवली की, अधिकाधिक विषारी रसायने शेतात ओतण्यात आली. एक दुष्टचक्र सुरू झाले.

पाराशर ऋषींनी २००० वर्षांपूर्वी म्हटले की, 'जंतुनाम् जीवनम् कृषिः।' कृषि हे सजीवांच्या, जीव जिवाणुंच्या जगण्याचे रूप आहे. हे जीवाणू व गांडूळे जमिनीत सच्छिद्रता ठेवत होते. हवा खेळवत होते. मूळांना प्राणवायू देत होते. पाण्याचा निचरा करत होते. मुख्य म्हणजे वरील थरात पडणारा पालापाचोळा व इतर सेंद्रिय पदार्थांचे विघटन करून त्यांना वनस्पतींना योग्य अशा अन्नात बदल घडवत होते. 'हा जीव - जिवाणू गांडूळांचा दुवा हरित क्रांतीने नष्ट झाला.'

रासायनिक खतांना तिप्पट वा चौपट पाणी लागत होते. त्यामुळे नद्या अडवणारी धरणे बांधली गेली. तरीही पाणी कमी म्हणून बोअरवेल खणल्या गेल्या. भूजलाचा उपसा वाढत गेला. रसायनांमुळे सर्वच कीटक नष्ट होत गेले. विषारी रसायने शिरलेल्या अब्यांना खाऊन पक्षी मेले. जमिनीतील सच्छिद्रता संपल्याने ती टणक झाली. मग ट्रॅक्टर वापरले जाऊ लागले. गाई - गुरे निरूपयोगी ठरू लागली. त्यांच्या शेणाची, खताची व नांगरणीची गरज संपली असे मानले गेले. बुटक्या वाणांमुळे काड, पाने कमी झाली. त्याचा चारा, जमिनीत खत होणे, जळण म्हणून उपयोग होणे थांबले.

जंगलांची क्षमता सर्वात वरच्या पालापाचोळा व अवशेषांच्या कुजत असलेल्या मातीच्या थराने बाष्पीभवन थांबवण्यामधे आहे. निसर्गाचे चक्राकार संतुलन राखण्यात आहे. जैविक नियंत्रणात आहे. स्वतःचे थंड वातावरण निर्माण करण्यात आहे. अधिक गुंतागुंतीच्या तरीही सुनियोजित विलक्षण अद्भूत कार्यपद्धतीमधे आहे. त्याचे आकलन अबोध सजीवांना व आदीम जमातींना आहे. म्हणून वादळे, पाऊस, भूकंप, सुनामी इत्यादींचा मागोवा त्यांना आधी लागतो. परंतु

स्वतःला बुध्दीवान म्हणवणाऱ्या शिक्षित मानवाला याचे ज्ञान नाही. माणसाने या आधुनिक बनण्याच्या चुकीच्या प्रक्रियेत अनेक नैसर्गिक क्षमता गमावल्या आहेत.

आपण फक्त दहा ते बारा हजार वर्षांपूर्वी जंगल सोडले आणि अगदीच थोड्या म्हणजे सुमारे ५० ते २५० वर्षांत जंगल आपणास जगवते हे भानही सोडले. जीवनाच्या ३९० कोटी वर्षांच्या प्रदीर्घ प्रवासात हा नगण्य काळ आहे. वस्तुंचे जग निर्माण करून औद्योगिकरणाने, आपले अस्तित्व ज्याचा भाग आहे व ज्यावर अवलंबून आहे, त्या खऱ्या नैसर्गिक जगाशी उभा दावा मांडला. हे मानवजातीने स्वतःला नष्ट करून घेणे आहे.

भारतात फक्त १०० वर्षांपूर्वी भाताच्या २ लाख जाती होत्या. अनेक प्रांतांत तर खाचरागणिक वेगळी जात होती. ही निसर्गाची व त्याचा आदर करणारी कल्पक भारतीय शेतकऱ्यांची किमया होती. शेतकरी हजारो वर्षे भुकेसाठी अन्न पिकवत होते. जसे की ते इतर प्राणिमात्रांसाठी असते. मात्र हरित क्रांतीने बाजारासाठी धान्य पिकवण्याची कल्पना रुजवली. त्यातून दुप्पट, तिप्पट उत्पादनाद्वारे मोठे उत्पन्न मिळवण्याची इच्छा आली. पूर्वी अन्न उत्पादन हा हेतू होता. आता पैशांचे उत्पन्न हा हेतू बनला. हे हवा व पाण्याप्रमाणे असलेली अन्न ही मुलभूत गरज भागवण्यासाठी नव्हते. उलट असा शहरी समाज वाढवला जात आहे जो हवा, पाणी व अन्न एवढ्याच इतर प्राणिमात्रांप्रमाणे आपल्या गरजा आहेत हे विसरून गेला आहे.

त्या सहज भागत असल्याने कृत्रिमरीत्या उद्योगातून बनलेल्या असंख्य वस्तु चलनाद्वारे मिळविण्याच्या मागे लागला आहे. त्याला आधुनिक जीवनशैली असे गोंडस नाव दिले आहे. हा उदरनिर्वाह नाही. कार, टीव्ही, संगणक, मोबाईल, इ. वस्तुनिर्वाह आहे. मात्र यांना जगवणारा मूलभूत गरज असलेले अन्न पिकवणारे शेतकरी मात्र यांच्या एखाद्या महिन्याच्या पगारापेक्षाही कमी रकमेचे कर्ज फेडू न शकल्याने आत्महत्या करू लागले. अशी विषम बेगडी व्यवस्था बदलण्याचा तो प्रयत्न करत नाही. समाजदेखील ही खोटी ,

अन्यायकारक, अशाश्वत व्यवस्था बंद करू असे म्हणत नाही. कर्जमाफी, खत, वीज, पाणी, बियाणे घरे इ. फुकट किंवा सवलतीच्या दरात मिळविण्यासाठी मागण्या होत आहेत. मरत असलेल्या शेतकऱ्यांना कर्जमाफी तर हवीच, परंतु खते, वीज, पाणी, बियाणी कशाला? यामुळे तो पुन्हा औद्योगिकरणाने निर्माण केलेल्या सापळ्यात अडकतो. यापूर्वी हजारो वर्षांत त्याने अशा मागण्या त्यावेळचे सत्ताधारी राजाकडे केल्या नव्हत्या. तो स्वावलंबी, स्वतंत्र होता. तोच राजा होता. त्याच्या गावांच्या स्वयंपूर्णतेमुळे भारतात स्वराज्य होतेच.

ॲड. गिरीश राऊत...

(निमंत्रक : भारतीय पर्यावरण चळवळ, वसुंधरा आंदोलन)

५.बाप

माणूस!

साधारणपणे ५-१० वर्षांपूर्वीचा तो प्रसंग! दिवाळीची सुट्टी लागली म्हणून गावाकडे निघालो होतो. दिवाळीमुळे प्रचंड गर्दी होती. माझ्या शेजारी जागा रिकामी होती. एक पन्नाशीला टेकलेला मनुष्य घाम पुसत माझ्या जवळ आला. जागा रिकामी आहे का चौकशी केली. मी अगदी मनमोकळेपणाने बॅग वर टाकून जागा करून दिली..

गाडी नगरहून निघाली आणि गावाच्या दिशेने निघाली. माझं तरुण वय आणि हातात अग्निपंख पुस्तक पाहून न राहवून त्या सद्गृहस्थाने माझी चौकशी केली. मी सांगितलं की कॉलेजमध्ये आहे. सुटीला घरी जातोय. गप्पांच्या ओघात ती व्यक्ती शिक्षक असल्याचं कळलं! मी पण उत्सुकतेने शाळेतल्या गमतीजमती विचारायला सुरुवात केली आणि त्यांनी पण त्या मोठ्या आवडीने सांगायला सुरुवात केली. बोलता बोलता त्यांनी मला विचारलं - तू कोणता व्यवसाय करणार? मी म्हटलं - मला व्यवसाय करायला आवडेल पण मला शिकवायला आवडतं!

माझ्या उत्तरावर त्यांनी कुतूहलाने माझ्याकडे पाहिलं. आणि म्हणाले - "शिक्षक होणं ही साधी गोष्ट नाही. त्यासाठी पाठ हे स्वतः जगावे लागतात आणि विद्यार्थ्यांना जगायला शिकवावे लागतात." कोणत्या तरी धड्याचा संदर्भ देऊन हे त्यांनी सांगितलं. वाक्य आवडलं म्हणून लक्षात राहिलं. पण पुढे त्याचं प्रात्यक्षिक पाहायला मिळेल याची अजिबात कल्पना नव्हती.

आमच्या गप्पा चांगल्याच रंगल्या होत्या. नगरपासून ४०-५० किलोमीटर वर गाव होतं त्यांचं! गेली २० ते २५ वर्षे एसटी ने अप डाऊन करून नोकरी केली होती. माणूस प्रचंड मेहनती आणि प्रामाणिक होता. पोरगा नुकताच १२ वी झाला. मार्क पण चांगले पडले होते. नगरला यायला त्रास होऊ नये म्हणून सरांनी मुलाला दुचाकी गाडी घेऊन दिली होती. साहजिकच पोराच्या हुशारीचं कौतुक बापाच्या डोळ्यातून पाझरत होतं.

गावं १० किमीवर आलं तसा सरांनी मुलाला एसटी स्टॅन्डवर घ्यायला ये असा फोन केला. पोराने पण लगेच तत्परता दाखवून येतो असं उत्तर दिलं आणि एसटी स्टॅन्डकडे निघाला. गाव आलं एसटी थांबली. तसा पोरगा आणि त्याचे मित्र सरांना घेण्यासाठी गाडीवर आले होते. सर खाली उतरले. नवीन कोऱ्या गाडीवर एका राजकीय पक्षाचे चिह्न आणि त्याचा फोटो चिकटवलेला दिसला. पुढच्या क्षणी एसटी स्टॅन्ड मुस्काडात मारल्याचा आवाजाने चपापले! सरांनी पोरगाच्या जोरदार कानाखाली वाजवली होती. सरांचा आवाज आणि राग दोन्ही चढत होते. " तुझा बाप गेली वीस वर्षे तुझ्या बुडाखाली गाडी असावी या करिता झिजतोय आणि तू मात्र नव्या कोऱ्या गाडीवर अनोळखी नेत्याचा फोटो लावून हिंडतोय? तुझ्या बापापेक्षा भारीय का रे भडव्या तो? तो पण जिवंत आहे आणि तुझी आई आणि बाप पण! मग आईबाप विसरून तुला त्याचा फोटो का लावावा वाटला? राजकारण करायचंय जरूर कर! मास्तरांचा पोरगा मास्तर व्हावा असा काही नियम नाही. पण कर्तृत्व असं घडवं की नेता तुझ्या दारात येऊन म्हंटला पाहिजे - "साहेब माझ्या पक्षातून तुम्ही निवडणूक लढवावी अशी माझी इच्छा आहे. हया वेळी तिकीट तुम्हाला द्यायचं ठरलं आहे."

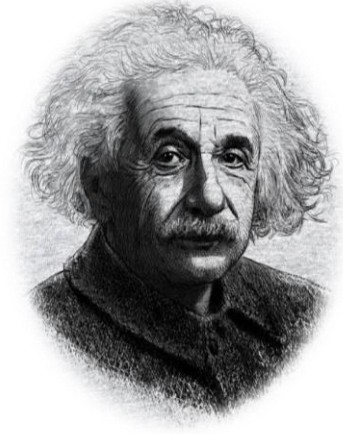
सरांच्या डोळ्यातून आग आणि मुखातून शिशाचा रस कानात ओतला जात होता.- " जो पोरगा त्याच्या आईबापाच्या रक्ताच्या कमाईला कुणा नेत्याच्या प्रचाराचं लेबल लावत असेल तर ती औलाद हरामखोर म्हणावी लागेल. अशी औलाद असण्यापेक्षा नसलेली परवडली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पण स्वराज्याचं तोरण बांधलं पण माता आणि मातृभूमीला वंदन करून, शिवशंकराला साक्षी ठेवून! आणि पित्याला विश्वासात घेवून! लाचारी आणि लाळघोटेपणा करून नाही. घरी येईपर्यंत जर गाडीवरची ठिगळ जर निघाली नाहीत तर गाडी जाळून टाकेन. " असं म्हणून सर पायीचं घराकडे निघाले.

मी म्हटलं साधी गोष्ट होती. जी घरी पण समजावून सांगणे शक्य होते. इतकं आक्रमक होण्याची गरज नव्हती. सर पायीच घरी निघाले. तसं पोराने आधी भराभर स्टिकर फाडले. पुढचं दृश्य फार

पाहण्या सारखं होतं. सर फक्त त्यांच्या मुलाला बोलले पण त्याच्या मित्रांना पण ते लागलं होतं. पोरानी भराभर स्टिकर फाडली. सरांच्या शब्दांत दम होता. उद्या हा प्रसंग आपल्या कुणाच्या वाट्याला येणार नाही असं नाही. आणि त्यात चूक काहीच नाही. पोरानी नीट घरचा रस्ता धरला. पोरगा मात्र घरी जायला धैर्य एकवटत होता.

सरांनी स्वतःच्या मुलाच्या थोबाडात वाजवून वेदना मात्र सगळ्यांच्या हृदयात जागवल्या होत्या. पाठ जगणे कशाला म्हणतात हे सरांनी त्यांच्या कृतीतून दाखवून दिलं होतं. गप्पा आणि अचानक घडलेला पुढचा प्रसंग यात सरांचं नाव विचारायचं राहून गेलं. इतक्यात कंडक्टरने डबल बेल मारली आणि गाडीतल्या अनेक बापांच्या मनात एक नवीन विचार आणि पोरांच्या मनात कृतज्ञतेच्या जाणिवा जाग्या करून गाडी गावाच्या दिशेने निघाली.वेळीच घातलेला एक टाका पुढचे शंभर टाके वाचवतो ते असं! नातं वृद्धाश्रमात पोहोचण्या इतकं फाटल्यानंतर त्याला सहानुभूतीचे टाके घालण्यापेक्षा वेळीच जबाबदारीच्या जाणिवा थोडं कठोर होऊन जाग्या केलेल्या उत्तम नाही का?

६.आईन्स्टाईन

आईन्स्टाईन अमेरिकेतील कित्येक विद्यापीठांमध्ये विविध परिषदांना जात असत, तेव्हा विद्यार्थी त्यांना प्रश्न विचारत. त्यात वारंवार विचारला जाणारा प्रश्न म्हणजे,

"तुमचा देवावर विश्वास आहे का?"

यावर त्यांचे नेहमीचे उत्तर असायचे ,

"माझा स्पिनोझाच्या देवावर विश्वास आहे."

बरूच डी स्पिनोझा हे पोर्तुगीज-ज्यूईश मूळ असलेले एक डच तत्त्वज्ञ होते ते आणि रेनी डेकार्टस हे दोघे त्या काळातील सर्वश्रेष्ठ

बुद्धिवादी विचारवंत मानले जात. स्पिनोझा यांचा जन्म सतराव्या शतकात अँम्स्टरडॅम येथे झाला. त्यांचे वडील एक यशस्वी व्यावसायिक होते, पण ते फारसे श्रीमंत नव्हते. स्पिनोझा यांनी जी देव संकल्पना मांडली तिथे स्वरूप खालीलप्रमाणे सांगता येईल... देव असता तर मानवाला म्हणाला असता, "हे उठसूठ प्रार्थना करणं आणि पश्चात्तापदग्ध होऊन आपली छाती बडवणं आता पुरे झालं... थांबवा ते. या जगात तुम्ही मनसोक्त हिंडा, नाचा, गा, मजा करा. मी दिलेल्या प्रत्येक गोष्टीचा आनंद लुटा, एवढंच मला अपेक्षित आहे."

"त्या उदास काळोख्या आणि थंडगार मंदिरात जाणं आधी बंद करा. खरंतर ती तुम्हीच बांधलेली आहेत, आणि त्याला तुम्ही म्हणता की ही देवाची घर आहेत! माझी घरं असतात डोंगरदऱ्यांत, रानावनांत, नदी-नाल्यांवर, समुद्रकिनाऱ्यांवर! तिथे राहतो मी आणि तिथे राहून तुमच्यावरच प्रेम व्यक्त करतो मी. आपल्या हीनदीन आणि दुःखी आयुष्यासाठी मला दोष देणं सोडून द्या आता. 'तुम्ही पापी आहात' असलं काही कधीच सांगितलेलं नाही मी तुम्हाला. सतत मला घाबरून जगणं सोडून द्या आता. मी काही तुमचा न्यायनिवाडा करत नाही की तुमच्यावर टीकाही करत नाही की तुमच्यावर कधी संतापतही नाही. मला कशाचाही त्रास होत नाही. मी शिक्षा वगैरेही देत नाही. कारण मी म्हणजे शुद्ध प्रेम आहे."

"येता-जाता माझ्यासमोर क्षमायाचना करणे बंद करा एकदम. क्षमा मागण्यासारखं काही नसतं. मी तुमची निर्मिती केली आहे असं जर तुम्ही मानत असाल तर तुमच्यामध्ये जे जे आहे ते ते मीच तर दिलेलं आहे तुम्हाला. आनंद, दुःख, गरजा, मर्यादा, विसंगती... हे सारं काही मीच दिलेलं असेल आणि यातून तुमच्या हातून काही घडलं तर मी तुम्हाला दोषी कसा ठरवू? तुम्ही जसे आहात त्यासाठी मी तुम्हाला शिक्षा का म्हणून करू? आपल्या लेकरांच्या चुकांसाठी त्यांना मारता-झोडता यावे म्हणून एखादी भयंकर जागा मी तयार केली आहे असं खरंच वाटतं का तुम्हाला? कोणता देव करेल असं?"

"ईश्वरी आदेश, दैवी नियम, कायदे वगैरे काहीही नसतं. काढून टाका डोक्यातून तुमच्या ते. तुम्हाला ताब्यात ठेवण्यासाठी तुमच्याकडून हवं ते करून घेण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या क्लुप्त्या आहेत त्या. त्यांच्यामुळे तुमच्यात अपराधीपणाची भावना निर्माण व्हावी हाच माझे मध्यस्थ म्हणून काम करणाऱ्यांचा हेतू असतो."

"तुम्ही आपल्या बांधवांना योग्य तो मान द्या. जे स्वतःच्या बाबतीत होऊ नये असं वाटतं तुम्हाला तेच दुसऱ्याच्या बाबतीतही करू नका. मी फक्त एवढेच सांगेन की, आपल्या स्वतःच्या आयुष्याकडे लक्ष द्या. तुमची सदसद्विवेकबुद्धी हीच तुमची एकमेव मार्गदर्शक असू द्या. स्वतःशी प्रामाणिक रहा. कारण अस्तित्वात असलेली एकमेव गोष्ट गोष्ट म्हणजे हे आयुष्य. ती इथं आहे आणि आता या क्षणाला आहे. मी तुम्हाला पूर्ण मुक्त बनवलेलं आहे. तुमच्यासाठी कसली बक्षीसही नाहीत आणि शिक्षाही नाहीत. कसली पापही नाहीत आणि कसली पुण्येही नाहीत. कोणी तुमच्या कृत्याचा हिशोब मांडत नाही की तुमच्या बऱ्याहवाईटाची नोंदही करून ठेवत नाही. आपल्या आयुष्याचा स्वर्ग बनवायचा की नरक करायचा हे सर्वस्वी तुमच्या हातात आहे."

"हे आयुष्य संपल्यावर पुढे काय हे मी तुम्हाला सांगू शकत नाही; पण एकच सांगतो की, या आयुष्यात नंतर पुढे काहीच नाही असं समजून जगा. अस्तित्वात राहण्याची, प्रेम करण्याची, आनंद लुटण्याची ही एकमेव संधी आहे असे समजून जागा. नंतर काहीच जर नसेल तर मी तुम्हाला दिलेल्या संधीचे सोने तुम्ही करायला नको का? आणि नंतर काही असेल तर मी तुम्हाला तुम्ही योग्य वागलात की अयोग्य असलं काहीही विचारणार नाही. मी एवढंच विचारीनः आवडलं ना तुम्हाला आयुष्य? मजा आली की नाही? केव्हा सर्वात जास्त मजा आली? काय काय शिकलात?"

"... तर माझ्यावर विश्वास वगैरे ठेवू नका. विश्वास ठेवणे म्हणजे मानणं, तर्क करणे. कल्पना करणे. मला तुम्ही माझ्यावर विश्वास ठेवायला अजिबात नको आहे. तुम्ही माझा स्वाद घ्यावा, माझी अनुभूती घ्यावी असं मला वाटतं. प्रिय व्यक्तीच्या ओठांवर ओठ

ठेवताना, आपल्या चिमुकल्या बाळाशी खेळताना, आपल्या कुत्र्याचे लाड करताना, समुद्राच्या लाटांमध्ये डुंबताना मला अनुभवा तुम्ही."

"माझ्यावर स्तुतिसुमने उधळून माझी खुशामत करणे बंद करा. कसला आत्मकेंद्री आणि अहंमन्य देव समजता तुम्ही मला? तुमच्या भजन स्तोत्रांनी किटून गेलेत माझे कान... त्या चिकट प्रशंसाशब्दांनी पार वैतागून गेलोय मी.

~~~~~ तुम्हाला माझ्या विषयी कृतज्ञता व्यक्त करायचीच असेल तर काळजी घ्या आपल्या आरोग्याची, काळजी घ्या विश्वासाची, काळजी घ्या आपल्या नातेसंबंधाची, काळजी घ्या भोवतालच्या जगाची ~आनंदित रहा, आनंद व्यक्त करा. माझी प्रशंसा करण्याचा... मला प्रसन्न करण्याचा हाच एक योग्य मार्ग आहे."

"एक गोष्ट खात्रीची आहे, ती म्हणजे तुम्ही इथे आहात... जिवंत आहात आणि हे जग विविध विस्मयकारक गोष्टींनी ओसंडतंय. आणखी कसले चमत्कार हवेत तुम्हाला? कशासाठी इतक्या अपेक्षा?"

"मला कधीही आपल्या बाहेर शोधू नका. मिळणारच नाही कधी मी. आपल्या अंतर्‍यामी शोधा मला तुम्ही. तिथे मात्र माझी स्पंदने तुम्हाला निश्चितपणे जाणवतील."

..... बरूच डी

स्पिनोझा

(सतराव्या शतकातील बरूच डी स्पिनोझा या तत्त्वज्ञ विचारवंताच्या मूळ इंग्रजीत लिहिलेल्या 'देव संकल्पने'चा माधुरी काबरे यांनी हा भावानुवाद केला आहे.)

७. तडजोड_एकट्या_ती_चीच_का?

सईच लग्न दोन दिवसांवर येऊन ठेपलेलं. सगळी तयारी झालेली. मेहंदीचा कार्यक्रम उरकून सई शांत खिडकीत मंद वाऱ्याची झुळूक झेलत बसलेली. आई हळुवार पोरीला न्याहाळत असते. डोक्यावरून हात फिरवत सांगते, "उद्या लग्न होऊन त्या घरी जाशील तेव्हा सगळं नीट सांभाळ..तू लक्ष्मी असणार घरची त्या..प्रसंगी स्वतःची मत, विचार बाजूला ठेवून सगळ्यांची मर्जी सांभाळावी लागेल. तू आणि नीरज जरी साखरपुड्यापासून एकमेकांना ओळखत असला तरी आता अरे तुरे अस न म्हणता अहो बोलायला सुरू कर. इथे मन मौजी असतेस तसं तिथे चालणार नाही. काही नियम स्वतःला घालून घे आतापासूनच. सासरी असलं काही चालणार नाही...आईचे हे शब्द ऐकता ऐकता सईचा डोळा कधी लागला कळलंच नाही. आईच मात्र खूप काही सांगायचं राहून गेलं सईला.

लग्नसोहळा आनंदाने पार पडला आणि सईचा नव्या नवलाईने संसार सुरू झाला. पहिल्याच दिवशी सासू सासऱ्यांसमोर नवऱ्याला "अरे" तोंडातून गेलं आणि जीभ चावली.. पुढच्या क्षणाला "अहो" बाहेर पडलं तस सासूबाई म्हणाल्या काही हरकत नाही ग... "अरे" बोललीस तरी चालेल तुझ्या नवऱ्याला 😊. लाजली सई थोडी पण मनातली भीती जरा मिटली. दोन दिवसांनी सासूबाई सईकडे खरेदी केलेली कपडे दाखवायला आल्या...त्यात सईसाठी जिन्स, टिशर्टस, ट्रॉउझर, गाउन

यांचाही समावेश होता. हे बघून तर सई स्वतःलाच चिमटा काढायला लागली. सासूबाई म्हणाल्या तू या कपड्यांमध्ये कम्फर्टेबल असतेस तर तू हेच घाल..उगाच जीवाचा आटापिटा करून ते साडी,ड्रेसच ओझं नको वागवू. ऑफिसला जातानाही तुला जे योग्य वाटेल ते घालून जा. सईला लग्नाआधी आईने ड्रेस आणि साडीच घाल म्हणून भरून दिलेली बॅग आठवली.

सई ऑफिसला जायच म्हणून सगळ्यांच जेवण आणि स्वतःचा आणि नवऱ्याचा डबा करावा म्हणून लवकरच उठून किचनमध्ये आली तर तिच्याआधी सासूबाई उठून नाष्टा बनवत होत्या. पहाटे पाचला उठून नाष्टा, जेवण,डबे करून मगच ऑफिसला जा अस सांगणारी आई सईला लगेच आठवली. सध्याकाळीही लवकर जेवण करून सगळं आवरायचं म्हणून सई धावत पळत ट्रेन पकडून घरी आली...बघते तर सासूबाईंनी भाज्या निवडून,कणिक मळून अर्धी तयारी जेवणाची करून ठेवलेली आणि सोबत आल्याचा चहा हातात. सगळा क्षीण क्षणात गायबच सईचा. एक दिवस सई आजारी पडलेली...घरीच आराम करायचा सासूबाईंनी हुकूम सोडला. नीरजलाही सुट्टी टाकायला सांगून सईची काळजी घेण्यास सांगितले. यावर सई नको म्हणताच त्या म्हणाल्या असुदे ग करून घे एक दिवस सेवा....घरातील कोणी आजारी असताना तू सुट्टी घेऊन करतेसच ना सेवा आमची. सईच अर्ध आजारपण तिथेच गळटून पडलं. सईच्या वाढदिवसाच्या दोन दिवस आधी सासूबाईंनी तिच्या हातात चावी देत म्हंटल,"तुला वाढदिवसासाठी कार गिफ्ट...ऑफिसला आता कारने जायचं". गाडीसाठी, दागिन्यांसाठी किंवा साध्या साडीसाठीही आता सासरी हट्ट करणं सोड...संसारात बाईला आपल्या इच्छाना मुरड घालावीच लागते अस सांगणारी आई क्षणार्धात सईला आठवली. दोनच दिवसांनी सईचा डान्स शो होता...तिच्या डान्स अकॅडमीकडून आयोजित केलेला. त्याच दिवशी बरोबर घरी सत्यनारायणाची पूजा होती...सई डान्स शो कॅन्सल करूया अस घरी सांगते.. सासूबाई म्हणतात त्याची

काही गरज नाही...पूजा पुढच्या आठवड्यातही होईल...तुझा डान्स शो ठरलाय तेव्हाच होईल. कुटुंबापुढे आपलं जग मागे ठेवायचं अस सांगणारी आई सईच्या डोळ्यासमोर आली. पूजेदिवशी सासूबाईंनी सगळ्या कामाला बाई लावली...सईने का अस विचारताच उत्तरल्या की माझी लक्ष्मी पूजेत प्रसन्न मन,हसरा चेहरा घेऊन बसायला हवी.. कामाच्या रहाट गाडग्याने थकलेली,घामाजलेली चेहऱ्याने नको. सणवार, कार्यक्रम बाईला एकटीच्या जीवावर पार पाडून आणि तोंडावर हसू घेऊन मिरवाव लागत असे म्हणणारी आईच सईला चेहऱ्यासमोर दिसली.

या आनंदाने चाललेल्या संसारात सईने आनंदाची गोड बातमी दिली आणि सासू,सासरे,नवरा अगदी सईच्या दिमतीला हजर झाले. कोणतीही इच्छा बोलण्याआधी ती पूर्ण व्हायची. गरोदरपणात जशी रात्रंदिवस तिची काळजी घेतली तशीच काळजी बाळ घरी आल्यावरही सगळ्यांनी घेतली. बाळासाठी फक्त आईने रात्रभर न जागता सगळ्यांनीच थोडं थोडं जागायचं म्हणजे सईलाही आराम मिळेल अशी सगळ्यांचीच धारणा.

सई आणि बाळ नेहमी खुश कसे राहतील याचा विचार पूर्ण घर करायचं. नवरा,सासू, सासरे तिघांचंही अतोनात प्रेम सई आणि बाळाला मिळत होत. या प्रेमात बाळ आता चांगलं फुलत बहरत होत. आज सासूबाईंचा वाढदिवस म्हणून सईने जय्यत तयारी केलेली. कार्यक्रम आटोपल्यावर सईने आवर्जून एक प्रश्न सासूबाईंना विचारला,"मी या घरात आल्यापासून सून म्हणून कधी तुम्ही मला वागवलंच नाही. आई सांगायची घरच्या सुनेला,लक्ष्मीला स्वतःला विसरून कुटुंबाला प्राधान्य द्याव लागत, त्यांच्या इच्छा पूर्ण कराव्या लागतात..स्त्रीला खूप तडजोड करावी लागते पण या घरात आल्यापासून मी एकही तडजोड माझं मन मारून केलेली मला आठवत नाही. याच कारण तुम्ही आणि सगळं कुटुंबच. इतक्या समजूतदार,निरपेक्ष कशा तुम्ही? "

सासूबाई हसतच म्हणतात, "अग जेव्हा जन्मदात्याच घर सोडून नवऱ्याचं घर आपलंसं करतो तेव्हाच खुप मोठी तडजोड आपण स्त्रियांनी केलेली असते..अजून सासरी गेल्यावर स्वतःच्या इच्छा बाजूला

सारून,स्वतःची मत विसरून कशाला जगायला हवं?? तडजोड त्या एकट्या स्त्रीनेच का करायची? ती आजारी असो, तीच महत्वाचं काम असो, तिची मिटिंग असो की आणखी काय असो पण आधी कुटुंब न मग ती असच का असावं?? कुटुंबाने स्वतःसमवेतच तिला पुढे नेलं,तिचा विचार केला,तिलाही तीच स्वातंत्र्य दिल तर काय गरज तिला तडजोडीची. मी हेच संस्कार नीरज वर केले आणि माझ्या सासूने यांच्यावर केलेले त्यामुळे जस तू हक्काने या घरची लक्ष्मी बनून राहिलीस तशी मीही राहिले आणि इथून पुढच्या पिढीवरही असेच संस्कार होतील मग स्त्री म्हणजे तडजोड अस न होता गरज असेल तिथे योग्य तीच तडजोड केली जाईल."

खरच आहे तुमचं आई... स्त्री आणि तडजोडीच नातं खूप घट्ट विणसारखं आहे ती पण असे समजून आणि सोबत असणार कुटुंब लाभलं की ती वीण सैल होत जाईल अस म्हणत सई सासूबाईंना घट्ट मिठी मारते.

कथेप्रमाणे वास्तवातही सईच्या कुटुंबासारखी सुनेचा विचार करणारी कुटुंब असतात बर का....हां पण अजून १००% तरी नक्कीच अशी नाहीत. पण असे संस्कार आईने आपल्या मुलांवर केले आणि सासु न होता स्त्रीमनाने सुनेला समजून घेतले तर पुढची पिढी ही नक्कीच असा सन्मान करेल स्त्रीचा आणि स्त्रीच तडजोडी सोबतच नात जरा वेगळं होईल.

...सरिता सावंत भोसले

८. ओटी

तिने परत एकदा आरसा न्याहाळला, नथ पक्की दाबली आणि पदर सावरून ती हॉल मध्ये आली. तो सुद्धा कुर्ता घालून तयार होऊन बसला होता. “अरे व्वा! सुरेख तयार झाली आहे गं! तुमचं लग्नानंतरचं पहिलं नवरात्र ,म्हणून यावर्षी मी खास ही गर्भरेशमी पैठणी आणली आहे देवीसाठी, यानी ओटी भर बरं का? बाकी तांदूळ, नारळ आणि ओटीचं सगळं सामान या पिशवीत ठेवलंय. जोड्याने जाऊन या दर्शनाला.” सासूबाई नव्या सुनेला म्हणाल्या. त्यांच्या उत्साहाचं तिला कौतुक वाटलं.

दोघे मंदिराजवळ पोहोचले तेव्हा ओटी भरायला आलेल्या बायकांची चांगलीच गर्दी झाली होती. शिवाय पुरुषांची पण दर्शनाची वेगळी रांग होती. तिला रांगे जवळ सोडून तो गाडी पार्क करायला गेला. रस्त्याच्या कडेला फुलांची, ओटीच्या सामानाची बरीच दुकानं होती, तिने आठवणीने सोनचाफ्याची वेणी देवीसाठी घेतली, तिच्या घमघमणाऱ्या गंधाने तिला आणखीनच प्रसन्न वाटलं. तिने स्वतःच्या केसात चमेलीचा गजरा माळला. हिरवाकंच चुडा सुद्धा तिने ओटीच्या पिशवीत टाकला. एव्हाना तोही दर्शनाच्या रांगेत सामील झाला होता. ती ओटी भरणार्या बायकांच्या रांगेत जाऊन उभी राहिली. आई सोबत लहानपणापासून नवरात्रीत देवीच्या दर्शनाला ती नेहमी जायची. तिथल्या गर्दीचा कंटाळा यायचा खरंतर. पण वर्षातून एकदाच गावाबाहेरच्या देवीच्या मंदिरात तिला जायला आवडायचं सुद्धा. ती आईला म्हणायची,” आई या मंदिरात ओटीच्या नावाखाली किती कचरा करतात गं या बायका. देवीला पण राग येत असेल बघ. तिचा चेहरा नं मला वैतागलेला दिसतो दरवर्षी”, ती आईला म्हणायची. आई हसायची. आईच्या आठवणीत ती हरवून गेली थोडा वेळ. तेवढ्यात आपला पदर कोणी तरी ओढत असल्याचं जाणवलं तिला काखेला खोचलेलं पोर

घेऊन एक डोंबारिण तिला पैसे मागत होती. रस्त्याच्या पलीकडे डोंबाऱ्याचा खेळ रंगात आला होता. म्हणून त्याची बायको पैसे मागत मागत रांगेजवळ आली होती. तिने अंगावर चढवलेला ब्लाऊज आणि परकर पार वितलेलला, फाटलेला होता. तिच्या मागे उभी असलेली बाई तिच्यावर खेकसलीच. “ ए, अंगाला हात लावू नको गं...” तिने पैसे काढे पर्यंत डोंबरीण पैसे मागत बरीच पुढे निघून गेली. हळुहळु रांग पुढे सरकत होती. आता तिची सात आठ वर्षांचा मुलगा सुद्धा येऊन पैसे मागत होती. शेवटी एकदाची ती गाभाऱ्याच्या आत जाऊन पोहोचली. पुजारी खूप घाई करत होते. तिने पटकन समोरच्या ताटात पिशवीतली पैठणी ठेवली, मग घाईने तिने त्यावर नारळ ठेवले, त्याला हळद कुंकू लावून तिने ओटीचे सगळे तांदूळ , हळकुंड , सुपारी, बदाम ,खारका, , नाणे ओंजळीने ताटात ठेवले. पुजारी जोरजोरात “चला चला” ओरडत होते. देवीच्या उजव्या बाजूच्या कोपऱ्यात नारळाचा खच पडला होता, तर डाव्या बाजूला पुजारी ओटीच्या साड्या जवळ जवळ भिरकावत होते. एवढ्या गोंधळात तिने देवीच्या मुखावट्याकडे क्षण भर पाहिले, आजही तिला देवी त्रासलेली वाटत होती. मग हात जोडून ती ओटीचं अख्खं ताट घेऊन बाहेर आली. आणि तिने मोकळा श्वास घेतला. तो सुद्धा दर्शन घेऊन तिच्या जवळ आला.

“काय गं ओटी घेऊन आली बाहेर?” त्यानी विचारलं. ती म्हणाली,” तु थांब इथे, मी मला दिसलेल्या देवीची ओटी भरून येते.” असं म्हणुन ती ताट घेऊन भराभर पायऱ्या उतरून खाली रस्त्यावर आली, झाडाच्या सावलीत आडोशाला तिला डोंबारीण दिसली, तिच्या बाळाला ती छातीशी घेऊन पाजत होती. “दिदी हलदी कुमकुम लगाती हुं आपको. “असं म्हणुन तिने तिला ठसठशीत कुंकू लावले. ताट बाजूला ठेवून तिने तिची ओटी भरली. सोबत सोनचाफ्याची वेणी आणि हिरव्या बांगड्यांचा चुडा पण दिला. मग तिने तिला नमस्कार केला.

डोंबरीणीचं पोर तिच्या कुशीत झोपून गेलं होतं. तेवढ्यात तोही तिथं आला आणि त्याने फळांची आणि खाऊची पिशवी तिच्या हातात दिली. ती म्हणाली, "ये लो दिदी छोटू और उसके भाई के लिये." डोंबरीण परत एकदा डोळ्यांनी हसली. ती पैठणी वरून हळुवारपणे हात फिरवू लागली. तिच्या चेहऱ्यावरचे आनंदी भाव वेचून ती दोघं परत मंदिरात आले. आता गर्दी बरीच कमी झाली होती. गाभाऱ्यात जाऊन दोघांनी डोळेभरून देवीचे दर्शन घेतले. तिला आता देवीचा मुखवटा खूप प्रसन्न वाटला. इतक्यात गाभारा सोनचाफ्याच्या गंधाने दरवळून गेला. त्या दोघांच्या पाठीमागे डोंबरीण तिच्या मुलांसोबत आणि नवऱ्यासोबत पैठणी गुंडाळून, हिरवा चुडा आणि वेणी घालून देवीचं दर्शन घ्यायला आली होती. देवीचा मुखवटा तेजाने आणखीनच उजळून निघाला होता.

९. पिकल्या पानाची गोष्ट

अनेक वर्षे गुरुजींच्या घरी अभ्यास पूर्ण करून विद्यार्थी घरी परत निघाला. गरीबाघरचा होता. न्यायला कुणी येणार नव्हतं. सकाळी गुरुजींना नमस्कार केला. म्हणाला, गुरुजी, दक्षिणा काय देऊ ? गुरुजींना कल्पना होती..ते विचारात पडले..

त्यांचा लाडका होता. जिद्दी होता. कष्टाळू होता...आश्रमात आला तेव्हा नेणता होता. आता तरुण होत असलेला, जगाच्या व्यापारात जगण्यासाठी दोन हात करायला समर्थ झालेला चेला मान झुकवून गुरुंच्या शब्दाची वाट पाहात उभा होता..

गुरुजींनी त्याच्या पाठीवर थाप मारली. म्हणाले," जा रानात. मला मुठभर वाया गेलेला पाचोळा आण दक्षिणा म्हणून...जा. "विद्यार्थी रानात गेला. भाताच्या खाचराच्या बांधाला वाळक्या पानांचा ढिगारा लावून ठेवलेला होता. त्यानं पानं उचलली. झोळीत टाकली.

रानाचा मालक धावत आला..,आरं आरं माज्या राज्या, टाक माघारी माजा पाचूळा..माज्या रानातला माल हये त्यो. त्याचा जाळुन राब केला की भात अक्षी जोमात उगवतंय बग..चेल्यानं पानं परत ढिगात टाकली...गुरुजींचे शब्द आठवले. वाया गेलेली पानं..

तसाच चालत राहिला. डोळे उघडे ठेवून सगळीकडे निरखत होता,,कुठं पाचोळा गावतोय...पण वाया गेलेली पानं ?..एक कावळ्यांची

जोडी चोचीत पानं धरून उडत होती. घरट्यात पिल्लांसाठी अंथरून घालत होती.

ओढ्यात वहात वहात पान चाललं होतं.. त्यावर चार मुंग्या भेदरून जीव वाचवत थांबल्या होत्या.एक भलं मोठं पान ओढत मुंग्या वारुळात नेत होत्या...

एक पान पिकून गेलं होतं. वाऱ्यावर झुलत होतं..त्यानं तोडायला हात पुढं केला खरा,,पण तो थांबला...त्या पानाच्या मागे नव्या पानाचा एक हिरवा ठिबका वाढत होता..तो किड्यांमुंग्यांपासून वाचवण्यासाठी पिकलं पान अजून तिथं थांबलं होतं..त्या पानांतील कण मुंग्यांनी नेले होते..पानाला जाळी पडली होती.

संध्याकाळी दमलेला तरुण मान खाली घालून आश्रमात रिकाम्या हातांनी परतला..गुरुजी, रानात एकही वाया गेलेलं पान मला मिळालं नाही....गुरुजींनी त्याचे दोन्ही हात हातात घेतले. म्हणाले , मिळाली मला दक्षिणा. जा..जग फार मोठं आहे...तिथं वाया काही जात नाही..कळलं तुला... आता तुला काहीही कमी पडणार नाही. तुला तर देवानं हे दोन हात दिलेत..आणि समज सुध्दा. ..

१०. कृतज्ञतेचा निर्देशांक!

असंच एकदा एक मासिक चाळताना त्यातील एका लेखामधील एका वाक्याने मला विचारमग्न केलं. आयुष्यातली सकारात्मकता याविषयावरचा तो लेख होता. मूळच्या इंग्रजीमधील लेखामधील ते वाक्य असं होतं; "Sometimes, try calculating your gratitude index in life, you will realize how lucky you are!". (कधीतरी तुमच्या आयुष्यातील कृतज्ञता निर्देशांक मोजण्याचा प्रयत्न करा आणि तुम्हाला लक्षात येईल की तुम्ही किती नशीबवान आहेत ते!). मला 'कृतज्ञतेचा निर्देशांक' ही कल्पनाच भन्नाट आवडली. जसं स्टॉक मार्केट मध्ये स्टॉक इंडेक्स किंवा ट्रेडिंग इंडेक्स असतात आणि त्यांच्या मूल्यावरून बाजाराची तब्येत ठरवली जाते, तसाच कृतज्ञताभावनेचे चढउतार मोजणारा हा कृतज्ञता निर्देशांक आपल्या मानसिकतेची तब्येत ठरवू शकेल असं मनात आलं. लगेच माझ्या डोक्यात विचारचक्र सुरू झालं की माझ्या आयुष्यातल्या कृतज्ञता कशा मोजायच्या? कृतज्ञता निर्देशांक कसा ठरवायचा? आणि तो दैनंदिन जीवनात कसा आणायचा?. अधिक विचार झाल्याने मला निर्देशांक मोजण्याची संकल्पना आली. कृतज्ञतेचा निर्देशांक अशा

म्हणजे धडधाकट शरीर मिळालं, धडधाकट अवयव मिळाले, विचारी संवेदनशील मन मिळालं, याबद्दल कृतज्ञता बाळगणे. मला लक्षात आलं की धडधाकट शरीर असणं, कार्यक्षम अवयव असणं हे आपण गृहीत धरतो, पण कार्यक्षम डोळ्यांची किंमत नेत्रविहीन व्यक्तींना विचारात घेतलं तर कळेल, धडधाकट हातपायांची किंमत अपंगांना विचारात घेतलं तर कळेल. संवेदनशील विचारी मनाची किंमत मनोरुग्णांची परिस्थिती पाहून कळेल. आणि एकदा हा मुद्दा लक्षात आला की निरोगी, सुदृढ शरीराबद्दल आपोआप कृतज्ञता मनात दाटून येईल.

२. मला मिळालेल्या नात्यांच्या बाबतीत कृतज्ञता मानणे :

आपल्याला लाभलेले माता, पिता, बहीण, भाऊ, काका, मामा, आत्या, मावशी आपलं विस्तारित कुटुंब यांच्याबद्दल कृतज्ञता बाळगणे. ही नाती जन्म झाल्यावर आपल्याला सहज मिळतात म्हणून खूप वेळा किंमत नसते आपल्याला. छोट्या छोट्या कारणांनी रुसवे फुगवे धरतो आपण. पण या नात्यांची किंमत अनाथाश्रमात वाढणाऱ्या मुलांना पाहून कळेल. त्यांच्या डोळ्यात मायेचा एका स्पर्शासाठी आसुसलेली व्यथा दिसली की लक्षात येतं की सकाळी उठल्यावर देवाला नमस्कार करून झाल्यावर नमस्कार करण्यासाठी आईवडील असणं हे किती भाग्याचं लक्षण आहे ते. भांडायला, खेळायला, एकत्र वाढायला भावंडं असणं, हट्ट पुरवायला, लाड करायला मामा, काका, मावशी, आत्या असणं याची जाणीवपूर्वक कृतज्ञता बाळगणं इतक्या महत्वाची नाती खचितच आहेत ही.

३. मला मिळालेल्या साधन संपदेबाबत कृतज्ञता मानणे :

म्हणजे राहायला घर असणं, घरात सुखसोई असणं, निजायला अंथरून असणे, पांघरायला पांघरून असणे, घालायला कपडे असणे, अभ्यासाला पुस्तक वह्या मिळणे, चांगल्या शाळेत शिक्षण मिळणे, चवीपरीने खायला मिळणे. जीवनावश्यक गरजा भागवण्यासाठी अर्थार्जनाची प्रतिष्ठित सोय असणे अशा एक नाही अनेक गोष्टी कृतज्ञता

बाळगण्यासारख्या नाहीत का? . चहा थोडा गार झाला तर चिडतो मी. पण वनवासी पाड्यावर गेलं की लक्षात येतं की मुळात जगण्याची धडपड म्हणजे काय असते. दोन वेळच्या भरपेट जेवणाची किंमत काय? थंडी वाऱ्यापासून संरक्षण मिळण्यासाठी गरम कपडे सोडाच पण किमान कपडे असणं याची किंमत किती? या साऱ्या गोष्टी मला सहज मिळाल्या आहेत तर मी याबाबत कृतज्ञता नको का बाळगायला?

४. माझ्या आयुष्यात आलेल्या इतर माणसांविषयी कृतज्ञता मानणे :

मला तळमळीने शिकवणारे शिक्षक, मार्गदर्शक, शेजारी पाजारी, आपले फॅमिली डॉक्टर, ड्राइवर, कामवाली मावशी, कचरा घेऊन जाणारी बाई, बिल्डिंगचा वॉचमन अशा एक नाही अनेक व्यक्तींबद्दल जाणीवपूर्वक कृतज्ञता बाळगणे महत्वाचं नाही का?

विचार करू लागलो आणि ही यादी लांबच लांब होऊ लागली. यातून एक जाणवलं की ज्या ज्या गोष्टींमुळे माझं जीवन सुसह्य झालं आहे, सुरळीत झालं आहे, सुखावह झालं आहे त्या त्या प्रत्येक वस्तू, व्यक्ती, परिस्थितीबद्दल मनात दररोज जो कृतज्ञताभाव निर्माण होईल त्यावरून त्यादिवशीचा कृतज्ञता निर्देशांक ठरवायचा. हा कृतज्ञता निर्देशांक मला दररोज जागृत ठेवणं इतकाच नाही तर वाढत ठेवायचा प्रयत्न करायचा आहे. त्यासाठी मी एक उपाय शोधून काढला आहे. जी जी व्यक्ती माझ्या संपर्कात येईल त्या व्यक्तीला शक्यतो संधी शोधून "धन्यवाद" देण्याचा परिपाठ अमलात आणला आहे. सकाळच्या दुधवाल्यापासून ते दररोज घरचा कचरा नेणाऱ्या बाई पर्यंत सगळ्यांना ते जेव्हा समोर येतील तेव्हा "थँक यू" असं ठरवून म्हणण्याची सवय स्वतःला लावून घेतो आहे. अगदी कुठे जात असेन आणि रिक्षा केली तर उतरल्यावर पैसे देऊन झाल्यावर रिक्षावाल्याचा खांद्यावर हलके थाप मारून आवर्जून "थँक यू" म्हणण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न असतो. गम्मत म्हणून अशा किती जणांना मी दिवसभरात "थँक यू" म्हटलं याची माझ्यापुर्ती नोंद ठेऊन त्यादिवशीचा कृतज्ञता निर्देशांक दररोज

रात्री निजण्यापूर्वी मी काढण्याचा प्रयत्न करतो. इतर कुठल्याही निर्देशांकासारखा दररोजचा हा आकडा कमी जास्त होतो खरा पण एकूण कृतज्ञता निर्देशांकाचा महिनाभराचा आलेख (ग्राफ) हा चढता असला पाहिजे याचा प्रयत्न मात्र जरूर करतो.

या सगळ्या खटाटोपानंतर मला स्वतःला एक मोठा फायदा असा जाणवला की ज्यांना मी धन्यवाद देतो त्या व्यक्तींना बरं वाटत असेलही मनात, पण माझ्या दृष्टिकोनातून पाहता माझं मन एका अनामिक समाधानाने भरून जातं. पाय जमिनीवर राहतात, माणसं जपली जातात आणि सर्वात महत्वाचं की या सर्व व्यक्तीत वसणाऱ्या हृदयस्थ परमेश्वरापर्यंत प्रत्येकवेळी माझं थॅक यू आपोआपच पोहोचतं ...

म्हणूनच ज्याने मला हे जीवन दिले,मला जगण्यासाठी श्वास दिला,पोटासाठी अन्न दिले 'परमेश्वराला थॅक्यू' म्हणण्यासाठी मी दिवसाच्या चोवीस तासातील किमान चोवीस मिनिटे दिली पाहिजेत. भगवंताचे नामस्मरण हीच त्याच्या प्रती व्यक्त होणारी कृतज्ञता!

११.शिक्षणाचे माध्यम : मातृभाषाच हवी.!!

१८३५ साली मेकाले या अत्यंत धूर्त व पाताळयंत्री माणसाने या देशातील शिक्षण व्यवस्थेचे इथल्या मातृभाषांशी असलेले नाते खंडीत करून तौलनिकदृष्ट्या अत्यंत सुमार दर्जाच्या इंग्रजीशी जोडले ते आजतागायत अबाधित आहे. किंबहुना ते अधिक घट्ट होत आहे असे खेदाने म्हणावे लागते. आजकाल आपल्या पाल्यांना इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांत घालणे हे प्रतिष्ठेचे लक्षण झाले आहे. त्यातही अशी शाळा कॉनव्हेंट स्कूल असेल तर आम्ही कितीही लाचार व्हायला तयार असतो. " कॉनव्हेंट स्कूल " या इंग्रजी शब्दाचा डिकसनरी मिनिंग आहे " धार्मिक शिक्षण देणारी शाळा " त्या परिसरात त्यांची प्रार्थनास्थळे, धर्मशिक्षण, धर्म प्रसारासाठी कार्य करणारे फादर्स, सिस्टर्स, नन्स, त्यांच्या देवतांच्या भव्य स्टॅचूज, फोटोज, वॉल पेंटिंग्ज, त्यांची निवासस्थाने इत्यादि ओघाने असतातच. या सार्यांचा परिणाम त्या ठिकाणी शिक्षण घेणार्याट मराठी भाषिक विद्यार्थ्यांच्या बाल मनावर कळत नकळत होत असतो, केला जात असतो. अवाढव्य खर्च करून अनेक खटपटी लटपटी करून, प्रसंगी अपमान सहन करून केवळ इंग्रजीच्या हव्यासापोठी आपण आपले पाल्य अशा शाळांतून घालतो व त्यांचे या मातीशी असलेले नाते, सामाजिक बांधीलकी, कौटुंबिक जिव्हाळा, संस्कार या सार्यांपासून आपण स्वःता होऊन त्यांची फारकत करतो आहोत हे आमच्या लक्षात कसे येत नाही. मराठी माध्यमांतून आदराने उच्चारला जाणारा " तुकाराम " तिकडे होतो " टूकाराम", शिवबाच्या लढावू " मावळे " चा अपभ्रंश होतो "मवालीज".

इंग्रजी माध्यमातील त्यांच्या चालण्या, बोलण्यातील, वागण्यातील अशा अपभ्रंशांमुळे स्थानिक बाबी, परिस्थितीबाबत विद्यार्थ्यांचे आकलन परिपूर्ण होत नाही. मराठी माध्यमातील " येरे येरे पावसा " ही कविता

तिथे " रेन गो अवे अवे " या स्वरूपात भेटते. दोन्ही कविता त्यांच्या त्यांच्या देश, काल परिस्थिती आणि मातीशी निगडीत आहेत. सतत दलदलीच्या परिस्थितीत राहणार्यात ब्रिटनवाशीयांसाठी " रेन गो अवे अवे " ही कविता उचित आहे तर लहरी पावसाळी महाराष्ट्र देशी " येरे येरे पावसा " ही विनवणी योग्य आहे. कदाचित आजकाल महाराष्ट्राच्या केवळ उच्चभू महानगरांमधूनच नव्हे तर छोट्या मोठ्या गांव शहर पातळीवरही इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमधून " रेन गो अवे अवे " हे स्वर मोठ्या प्रमाणावर कानी पडू लागल्यामुळेच मेघ राजांची आमच्यावर खप्पा मर्जी झाली नसेल कशावरून ? महाराष्ट्र देशी या वर्षी आलेल्या महाभयानक दुष्काळाच्या पार्श्वभूमीवर इंग्रजी शाळांमधून येणारे " रेन गो अवे अवे " हे स्वर किती विसंवादी वाटतात.

कधी काळी आमच्या मराठी मातीतल्या मराठी शाळांमधून " येरे येरे पावसा, श्रावण मासी हर्ष मानसी , हिरवे हिरवे गार गालीचे " या सारख्या निसर्ग कविता समुह स्वरात गायल्या जायच्या. त्या गाणार्यांचे आणि ऐकणार्यांचेही रोम रोम पुलकित व्हायचे. आज इंग्रजी ,कॉन्वेंट शाळांमधून मराठी मुलांच्या तोंडून बाहेर पडणार्या " जॅक अँड जील, वेन्ट अप दी हील..." या विदेशी मातीतल्या विदेशी शब्दावलींमुळे कुणा कुणाचे काय काय पुलकित होत असेल ते रोमच जाणोत. संस्कारक्षम विद्यार्थी हा समर्थ राष्ट्राचा आधारस्तंभ असतो. संस्कार होत असतात घराघरातून , समाजातून , शाळा व ज्ञानमंदीरांतून . आज घर , गांव , समाज , विद्यालये या सार्या स्वदेशी संकल्पना मोडीत निघत आहेत. विकृत आणि भोगवादी पाश्चात्य चंगळवादी जीवन शैलीची मगर मिठी घट्ट आवळली जात आहे.

आमच्या आत्मा आणि शरीरावर पाश्चात्य संस्कृतीचा परिणाम होत आहे. आमचा आत्मा हरवत असून केवळ शरीर शिल्लक राहते आहे. साहित्य , संगीत , सिनेमा , दूरचित्रवाहिन्या यावरून पाश्चात्य संस्कृतीचा सतत भडीमार होत आहे म्हणूनच लैंगिक अत्याचार , भ्रष्टाचार समाजजीवन पोखरत आहे. सुरुवातीला एकदा मातृभाषेतून

मुलभूत शिक्षण घेतल्यावर नंतर इंग्रजी अथवा इतर परकीय भाषा गरजे नुसार आत्मसात करणे, त्यांचा काळ परिस्थितीनुरूप वापर करणे यास कोणाचीही काही हरकत असण्याचे कारण नाही , परंतू मातृभाषा सोडून परकीय इंग्रजी भाषा मुलभूत शिक्षणाचे माध्यम म्हणून स्वीकारणे हे अत्यंत घातक आहे.

संस्कारक्षम वयात इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेणारा विद्यार्थी केवळ इंग्रजीचेच शिक्षण घेतो असे नाही तर इंग्रजीच्या अंगी असणारे उपजत पाश्चात्य संस्कारही कळत नकळत त्याचा संपूर्ण ताबा घेतात. नंतर त्या संस्कारांचा त्याला अभिमान वाटायला लागतो. त्याच्या मराठी कुटुंबात चालत आलेले रीती रिवाज ,परंपरा या सार्यांना तो मागासलेले समजून तिरस्कार करू लागतो. क्वचित प्रसंगी धार्मिक श्रद्धा जपणार्याप आपल्या मातेस यु इडियट मॉम असे म्हणायलाही तो कमी करत नाही. गुड मॉर्निंग सर, गुड नाईट मॅडम इत्यादी कोरडे शिष्टाचार सांभाळणारा असा विद्यार्थी सांज वेळेला देव घरात तुळशीची माळ ओढणार्या आजी_आजोबांना गावंढळ समजतो व नमस्कार न करताच क्रिकेट खेळायला निघून जातो. मेकालेला हेच सारे हवे होते. त्यात तो पूर्ण यशस्वी झाला. इंग्रजांना हवे होते तसे स्थानिक इंग्रज त्यांनी तयार केले, गुलाम म्हणून वापरले व निघून गेले. हो, इंग्रज निघून गेले, आम्ही त्यांना हाकलले नाही. १९४७ साली इंग्रज देश सोडून गेले व त्यांच्या राजकीय गुलामगिरीतून देशाची मुक्तता झाली. १९४७ च्याच मागे पुढे जगातील जवळपास ७२ देशही परकीय दास्यातून मुक्त झाले. बहुतेक सर्वच नवस्वतंत्र देशांनी गुलामीची सारी प्रतिके फेकून देवून स्वाभिमानी, स्वदेशी राष्ट्रांची नव्याने उभारणी केली. गुलामगिरीची मानसिकता फेकून दिलेल्या व राष्ट्रप्रेमाने भारलेल्या या स्वाभिमानी राष्ट्रांनी अल्पावधीतच दैदिप्यमान प्रगतीची नवनवी शिखरे पादाक्रांत केली. जपान, चीन, इस्राईल, ब्राजील, मलेशिया, डेन्मार्क, स्वीडन, नॉर्वे हे त्यापैकीच कांही देश. अगदी अलिकडेच स्वतंत्र झालेले युक्रेन इत्यादी देशही स्वाभिमानीने ताठ उभे आहेत.या आणि जगातील बहुतेक सर्वच स्वाभिमानी राष्ट्रांत शिक्षणाचे व व्यवहाराचे माध्यम हे त्या त्या देशांच्या मातृभाषाच आहेत. कुठलाही देश परकीय भाषेच्या कुबड्या

वापरुन जगात स्वभीमानाने ताठ उभा राहुच शकत नाही. दुर्दैवाने भारतात आजही गुलामगिरीची निशाणी इंग्रजीचाच सर्रास वापर होतो आहे व त्याची आम्हाला जराही शरम वाटत नाही. आम्हाला राजकीय स्वातंत्र मिळाले,

आम्ही सार्वभौम लोकशाही गणराज्य संस्थापित केले, परंतु स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ आम्हाला कळला नाही आणि स्वातंत्र्याचे वारे आम्हाला शिवले नाही. ब्रिटिश वसाहतवादाचा भाग म्हणून जी सदोष मेकाले शिक्षण प्रणाली येथे रुढ झाली होती ,ती बदलवून राष्ट्रीय वळणाचे सार्वत्रिक शिक्षण देणारी स्वदेशी प्रणाली आम्ही उभी करू शकलो नाही. आम्ही आजही मेकालेचे गुलामच आहोत. या शिक्षण पद्धतीतून दर वर्षी सुसंस्कृत नागरीक निर्माण होत नाहीत तर तयार होतात ते कामकरी अभियंते, डाक्टर, वकील इत्यादी इत्यादी. शिक्षण प्रणालीतून असे शिक्षण दिले गेले पाहिजे की जो शिक्षण घेऊन बाहेर पडेल त्याला तो राहात असलेल्या प्रदेशातील पर्यावरणाची जाणीव असेल, राष्ट्रानिष्ठा, राष्ट्रप्रेम व राष्ट्रीय जबाबदारीचे त्याला भान असेल , देशाला भेडसावणार्या समस्या व आव्हाने ओळखून त्याचा सामना करण्यास तो समर्थ असेल . कॉन्व्हेंट स्कूलस व इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांमधून बाहेर पडणारा असा असेलच असे छातीठोकपणे सांगता येणार नाही. दोन हजार वर्षे मातृभूमीला पारख्या झालेल्या यहुदी लोकांनी त्यांची हिब्रू भाषा व त्यांची अग्नीपुजक संस्कृती त्यांनी जीवापाड जपली. जाज्वल्य राष्ट्रप्रेमातून स्वातंत्र खेचून आणले. सभोवताली परंपरागत शत्रूंचा विळखा असतांना, अत्यंत तोकडया पर्जन्यमानावर त्यांनी त्यांचा इस्राईल हा देश सुजलाम सुफलाम केला ते त्यांच्या मातृभाषा व मातृभूमीवरच्या निस्सीम भक्तीच्या जोरावरच. युक्रेनच्या संसदेत मातृभाषेतून भाषणे करण्यासाठी हाणामार्याम होतात. आमच्या संसदेचे सोडाच परंतु महाराष्ट्राच्या ग्रामीण खेडयापाडयातही तथाकथित शिक्षण सम्राट इंग्रजी शाळा सुरु करण्यासाठी अत्यंत उतावीळ असतात व अशा शाळांमध्ये आपल्या पाल्यांचा प्रवेश करण्यासाठी सर्वच स्तरातील पालक सन्दिग्ध संगा लाऊन बसतात. विशेष नवल असे की मराठी ^{1.45}मातीत जन्मलेले, वाढलेले, मराठी माध्यमात शिकलेले पालकच आपल्या पाल्यांना इंग्रजी माध्यमात

घालण्यासाठी जास्त आतुर असल्याचे पहावयास मिळते. प्रगतीच्या सर्वोच्च शिखरावर असणार्याप चीन, जपान, रशियासह कुठल्याच देशात त्यांच्या मातृभाषां ऐवजी इंग्रजी ही परकिय भाषा त्यांच्या व्यवहाराचे, शिक्षणाचे माध्यम नाही. तेथील शासनकर्ते देशात व देशाबाहेरही फक्त स्वतःच्याच भाषेत बोलतात. सोबत दुभाशी ठेवतात.

इस्त्राईल, जपान, चीन, रशीया, जर्मनी, कोरिया, मलेशिया इत्यादी देश स्वःताची सर्वांगीन प्रगती करून आज भारताच्या कितीतरी पुढे निघून गेले आहेत. हे सर्व देश आज जगासमोर ताठ मान करून स्वाभीमानाने उभे आहेत, त्याचे कारण या देशांची शिक्षणव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, समाजव्यवस्था त्यांच्या त्यांच्या राष्ट्रभाषेतून, मातृभाषेतून संचलीत केल्या जातात. अनेक देशात एकापेक्षा अधिक राष्ट्रभाषा आहेत. त्यामुळे त्यांच्या विकासात कुठलीच आडकाठी आली नाही. कॅनडामध्ये दोन, स्विट्झरलॅन्डमध्ये चार, तर रशीयात डझनाहून अधिक राष्ट्रभाषा आहेत. त्या त्या प्रांतापुरती ती ती भाषा राष्ट्रभाषा मानली जाते. कुठल्याही प्रांतातील सर्व व्यवहार संबंधीत राष्ट्रभाषेतच चालतात. तिथे इतर भाषांना दुय्यम स्थान असते. इतरही कांही देशात अनेक राष्ट्रभाषा आहेत. भारतीय राज्य घटनेचाही तोच हेतू आहे. राज्य घटनेच्या आठव्या परिशिष्टात प्रथम पासून चौदा आणि आता बावीस भारतीय भाषांना विशेष दर्जा दिलेला आहे . त्यात इंग्रजीचा समावेश कुठेच नाही, हे विशेष. घटने प्रमाणे इंग्रजीचे स्थान भारतीय भाषांच्या मानाने गौण आहे. इंग्रजीचे गोडवे गाणारे, पश्चिमेकडे तोंड करून गळा काढणारे व इंग्रजी शिवाय आमचे कसे होणार म्हणून भोकाड पसरणार्या तथाकथित कपाळ करंटया विद्वानांना हे माहीत असेलच की सोळाव्या शतकापर्यंत इंग्रजी भाषा ही पवित्र बायबलचे भाषांतर करण्यास अपात्र व असंस्कृत मानली जात होती, आणि म्हणून तीमध्ये बायबल उपलब्ध करण्यास धर्मगुरूंची अनुमती नव्हती. आजही इंग्रजी भाषेविषयी भारतीयांच्या मनात अनेक भ्रामक समजुती आहेत. इंग्रजी ही जागतिक भाषा आहे ही त्यापैकीच एक. इंग्रजी ही जागतिक भाषा नसून ती पूर्वी इंग्रजांनी राज्य केलेल्या कांही देशात वापरली जाणारी

भाषा आहे. जगाच्या लोकसंख्येत अंदाजे केवळ १० टक्के लोकच इंग्रजीचा वापर करतात. ही वस्तुस्थिती आहे. दुसरी भ्रामक कल्पना अशी की इंग्रजी ही आधुनिक विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भाषा आहे. वस्तुस्थिती अशी आहे की महाबलाढ्य चीन व प्रखर राष्ट्राभिमानी जपान यांनी सारी तांत्रिक वैज्ञानिक प्रगती त्यांच्या चित्रलिपी भाषा वापरूनच केली आहे. बहुतेक सर्व शोध रशियन, जर्मन, फ्रेंच आदि युरोपीयन देशात लागले आहेत. हे सर्व शोध साहित्य भारतीयांचा समोर इंग्रजी भाषेतुनच आल्यामुळे इंग्रजी हीच आधुनिक तंत्र शास्त्रांची भाषा आहे अशी आमची गैरसमजुत झाली आहे. आमच्या देशातील कुठलीही प्रादेशिक भाषा इंग्रजीपेक्षा सर्वार्थाने वरचढ व तिच्या थोबाडीत मारु शकेल इतकी सधन व समृद्ध आहे. माय, माती, मातृभाषा, आणि मातृभूमी यांचे अनन्य साधारण महत्व असते. माय जन्म देते, माती भरण पोषण करते, मातृभूमी आसरा सुरक्षा देते आणि मातृभाषा योग्य असे संस्कार करते. या संस्काराच्या शिदोरीवरच प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन सुखी व संपन्न होते. म्हणुनच किमान प्राथमिक व माध्यमिक स्तरांवर तरी शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषाच असले पाहिजे असे अनेक भाषातज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, माणसशास्त्रज्ञ तसेच सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रात काम करणार्या अ राष्ट्रीय व जागतिक पातळीवरील संस्था ओरडून सांगत आहेत.

युनेस्को ही युनोची शैक्षणिक क्षेत्रात काम करणारी उपसंस्था आहे. युनेस्काने केलेल्या संशोधनात मातृभाषेतुन शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची आकलन शक्ती व गुणवत्ता ही मातृभाषेतर माध्यमातुन शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा किती तरी चांगली व सरस असते असे आढळून आले आहे. माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक परिक्षांच्या मराठी व इंग्रजी या दोन्ही माध्यमांच्या उत्तरपत्रिका तपासणार्या अनेक परिक्षकांचा अनुभव असा आहे की इंग्रजी माध्यमांच्या उत्तरपत्रिका स्वछ व नीटनेटक्या असतात परंतु उत्तरे व्यवस्थित व परिपूर्ण नसतात. उलट मराठी माध्यमांच्या उत्तरपत्रिकांत व्यवस्थितपणा नसला तरी उत्तरे सविस्तर, व मुद्देसुद असतात. माध्यमिक परिक्षा मंडळ पुणे यांनी माध्यमिक स्तरावर मराठी व इंग्रजी माध्यमातुन शिकलेल्या व पुढे

विज्ञान शाखेत प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीचा तौलनिक आढावा घेतला. यात मराठी माध्यमातून आलेल्या विद्यार्थ्यांनी इंग्रजी माध्यमातून आलेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा अधिक चांगली प्रगती केल्याचे आढळून आले आहे. तशीच परिस्थिती वैद्यकीय व अभियांत्रिकी शिक्षण घेणार्याथ विद्यार्थ्यांची आहे. येथेही मराठी माध्यमातून आलेल्या विद्यार्थ्यांचे सर्व विषयात नियमित उत्तीर्ण होण्याचे प्रमाण सुरुवतीपासून इंग्रजीत शिकलेल्या विद्यार्थ्यांपेक्षा कितीतरी अधिक असते. प्राथमिक व माध्यमिक स्तरांवर मातृभाषेऐवजी इंग्रजी लादल्याचा हा दुष्परीणाम आहे. जेष्ठ शास्त्रज्ञ अनिल काकोडकर म्हणतात :

" मातृभाषाच मुलांच्या शिक्षणाचे स्वाभाविक माध्यम असून त्याच भाषेतून त्यांचा सर्वांगीन विकास होऊ शकतो "

श्री अरुण फिरोदीया म्हणतात :

"मातृभाषेतील शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांची आकलन शक्ती वाढते, विषयांची समज येते व शिकलेले पूर्ण आत्मसात होते. तसेच त्यांच्या चौकस बुद्धी व सृजनशीलतेला अधिक वाव मिळतो "

कवीवर्य कुसुमाग्रज म्हणतात :

भाषा मरता देशही मरे, संस्कृतीचा दिवाही विझे।

गुलाम आणिक होऊन, आपुल्या प्रगतीचे शीर कापू नका॥

संत ज्ञानेश्वर माऊली मातृभाषेविषयी सार्थ अभिमान व्यक्त करताना आपल्या ओंकार स्वरूप सुंदर ओवीत म्हणतात :

माझा मराठाचि बोलु कौतुके।

परि अमृतातेही पैजासी जिंके।

ऐसी अक्षरे रसिके।

मेळवीन॥

आपण आज इंग्रजी भाषेच्या जोखडातून स्वःता मुक्त होऊन आपली शिक्षणव्यवस्था, राज्यव्यवस्था, न्यायव्यवस्था, समाजव्यवस्थाही मोकळी केली पाहिजे तरच आपण जगात एक स्वाभिमानी राष्ट्र म्हणून ताठ मानेने उभे राहू शकू.

विवेकानंद महाराज टेंभूरकर पंढरपूर

१२.वारी

‘वारी’ हा शब्द कानी पडताच आठवण येते ती #पंढरपूरला होणाऱ्या #आषाढीवारीच्या_सोहळ्याची. महाराष्ट्रातून #आळंदी, #देहू, #त्र्यंबकेश्वर, #सासवड, #एदलाबाद, #पैठण, #शेगाव इ. प्रसिद्ध संतांच्या गावांहून त्यांच्या पालख्या #आषाढी_एकादशीस पंढरपूरला जाण्यास हजारो भक्तांसह प्रस्थान ठेवतात. सर्वजण श्रीविठ्ठलाचे दर्शनासाठी भूवैकुंठ पंढरपूरला निघतात ते #हरिनाम घोष करत. ऊन, वारा, वादळ, पाऊस कशाचीही पर्वा न करता. तसेच कार्तिकी एकादशीसही #आळंदी_व_पंढरपूर येथे मोठ्या प्रमाणावर भक्तांची रीघ लागते. दिंडया, पताका, टाळ नि मृदुंग यांनी हा सोहळा लक्षवेधी, भक्तीरसानंदाचा होतो.

‘वारी’ या शब्दाचा अर्थ येरझारा हा असला तरी भक्ती संप्रदायात त्यास एक विशिष्ट अर्थ प्राप्त होतो. तो म्हणजे आपल्या आराध्य दैवताचे दर्शनास विशिष्ट महिन्यात विशिष्ट दिवशी नित्यनियमाने जाणे. ज्ञानेश्वरीत ‘वारी’ हा शब्द येरझारा याअर्थी आलेला आहे. विशिष्ट दैवताचे भक्तगण जेव्हा एकत्र येऊन प्रस्थान ठेवतात त्यास दिंडी म्हणतात. या दिंड्या अनेक ठिकाणांहून निघतात व त्या आराध्यदैवताच्या परमभक्ताच्या ठिकाणी- गावी एकत्र येऊन त्या परमभक्ताच्या पालखीबरोबर आराध्य दैवताच्या ठिकाणी जातात. या भारतवर्षात अशा पद्धतीने अनेक देवदेवतांच्या वाऱ्या करणारे आहेत. बद्रीकेदार, वैष्णोदेवी, अमरनाथ, गाणगापूर, अक्कलकोट, काशीविश्वेश्वर, त्र्यंबकेश्वर, उज्जैन, रामेश्वर, तिरुपती, शबरीमलेया,

शेगाव, शिर्डी इत्यादी. मुसलमानही नित्यनेमाने हज यात्रा करतात. तीही वारीच. प्रत्येक धर्माचे पवित्रतम् ठिकाणी त्या त्या धर्माचे लोक विशिष्ट पुण्यप्रद दिवशी नित्यनियमाने येरझार करीत असतातच. जगन्नाथपुरी, द्वारका, सोरटी सोमनाथ, गया, अजमेर, पावापुरी, चंपापुरी इ. इ. असंख्य पवित्र स्थाने आहेत व त्या ठिकाणी नित्यनियमाने जाणारे भक्त आहेत.

वारी करणारा तो वारकरी अशी वारकऱ्याची व्याख्या करता येईल, म्हणजे सर्व धर्मात वारकरी आहेतच. प्रत्येक धर्माचे, संप्रदायाचे वारकरी असतातच व त्यांच्या दैवतांच्या उत्सव/ उरूस/ पुण्यतिथी/ जयंती साठी ते कधी वेगळे कधी जथ्याने तर कधी दिंडयायुक्त पालखी सोहळ्यारूपाने वारी करतात.

या लेखात भारतातील हिंदू धर्मातील वारकरी संप्रदायाचा त्यातही भागवत संप्रदायाचा परामर्श घेण्याचा अल्प प्रयत्न आहे. महाराष्ट्रात वेगवेगळे धर्म, संप्रदाय आहेत त्यांचे तत्त्वज्ञान, आचारधर्म, उपासनाप्रणालीमुळे विभिन्न असले तरी जनसामान्यांचे प्रबोधन व परमार्थ हे त्यांचे अंतिम उद्दिष्ट आहे. त्यामुळे ते शतकानुशतके अनेक परकीय आक्रमणातही धर्म व संस्कृती टिकवून अस्तित्वात राहिले. याचे श्रेय त्या संप्रदायातील संत-आचार्य यांना आहे. विशेषतः हिंदू धर्म व संस्कृती यांची परंपरा या अग्निदिव्यातून तावूनसुलाखून पार पडली व कसास उतरली ती या संत, आचार्य, महात्मे यांच्याच अथक प्रयत्न, परमनिष्ठा, परमश्रद्धा, परमसहिष्णुता, परमशुद्ध पवित्र आचरणानेच. भारतात हिंदू धर्म संप्रदायाचा विचार करता १) शैव २) वैष्णव व ३) शाक्त ही तीन संप्रदाय रूपे असून, शैव पंथीय प्रभाव दक्षिण भारतात, वैष्णव- उत्तर व पश्चिम भारतात तर शाक्त पूर्व भागात आसाम, बंगाल ओरिसा येथे आहे. तरीही या सर्व संप्रदायांची विभागणी केवळ दोनच भागात होते ती म्हणजे सगुण व निर्गुण. प्रामुख्याने वैष्णव संप्रदाय सगुण आहे. तरीही काही या दोन्हीचा समन्वय करणारे आहेत. दत्त, गाणपत्य, नाथ, राम, कृष्ण, वेदान्ती इ. अनेक संप्रदाय उदय

पावले व अस्तित्वात आहेत. वैष्णव/ भागवत संप्रदाय हा प्रमुख गणला जातो. त्यातही उपसंप्रदाय महानुभाव, राधावल्लभ इ. आहेतच. यात निर्गुण भक्ती आचरण करणारा संप्रदाय वेदान्ती वैष्णव व उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे, गीता ही आत्मज्ञानी श्रेष्ठ साधने हे त्यांचे तत्त्व तर सगुण संप्रदाय यात भक्तीमार्ग हा सगुण साकार ईशतत्त्व मानणारा आहे. नवविधाभक्तीस यात महत्त्वपूर्ण स्थान आहे.

शैव व शाक्त संप्रदायाचा प्रभाव वाढल्याने वैष्णव धर्मास लागलेली घसरण व्यासरचित भागवत पुराणाने नुसतीच थांबली नाही तर त्याद्वारे गीतातत्त्वज्ञानास पुष्टी मिळून वैष्णव संप्रदायाचा पाया भक्कम केला. यंत्र, मंत्र, तंत्र या तीन साधनांत देहकष्ट व बाह्य उपासनेची उणीव/ अभाव यामुळे भक्तीसाधना व गुणोपासना जी वैष्णव संप्रदायाची मुख्य तत्त्वे ती बहुजन समाजास भावली व त्याचे रूपांतर भागवत धर्म भागवत संप्रदायास त्याचे धर्माचा उदय व प्रसार यामुळे भागवत धर्मास लागलेली उतरती कळा वा ओहोटी रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य यामुळे थांबली. त्यांनी या दोन धर्मांतील साधु, सम्राट, आचार्य व विद्वानांना वादात जिंकून भागवत धर्मध्वजा उंचावली. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीत व अन्य धर्मआक्रमणांतूनही भागवत धर्म/ संप्रदाय भरभक्कम उभा राहिला याचे कारण त्यास असणारी पूर्वपरंपरा/ पूर्वपीठिका. अन्य धर्म वा संप्रदाय उदयास येण्या आधीच हजारो वर्षे हा भागवत/ वासुदेव संप्रदाय निर्माण झाला होता व अनेक तपस्वी, मुनी ऋषी आचार्य व राजे/सम्राट यांनी त्यास भक्कम आधार देऊन तो अक्षय ठेवला.

यास थोडीशी अवकळा अकराव्या शतकात लागली होती, पण ती फार लक्षणीय नव्हती. 'यदा यदा ही धर्मस्य.. संभवामी युगे युगे।' या भगवद्गीतेतील वचनाप्रमाणे भगवंताने अशा परिस्थितीचा उद्भव झाल्यावर अंशावतार वा स्वतः पूर्णावतार घेऊन धर्मरक्षण वा धर्मध्वजा उन्नत केली आहे. तसे करण्याचे त्यांचे हे वचन त्रिकालाबाधित आहे. त्यामुळे त्यांनी या वेळीही हे कार्य केले. असं म्हणतात की भक्तश्रेष्ठ पुंडलिकाचे घरी भगवान श्रीकृष्ण स्वतः विठ्ठलरूपात पंढरपुरात त्यांचे

घरी प्रगटले व तो माता-पित्याच्या सेवेत मग्न असल्याने त्याने दिलेल्या विठेवर उभे राहिले युगान्युगे. असे सांगतात की भगवान विठ्ठल कायम येथेच राहावेत म्हणून भक्त पुंडलिकाने स्नान करून येईतो थांबा असे सांगून नदीत आत्मसमर्पण केले व तो परत आलाच नाही. परिणामी विठ्ठल भगवान युगान्युगे त्या विठेवरच उभे आहेत. या आख्यायिकेचे सत्यासत्यतेत न जाता एवढे मानता येईल की श्रीविठ्ठल भक्तावर प्रसन्न होऊन त्यांच्या इच्छेप्रमाणे पंढरपुरात अक्षय वास करून आहेत. यासंबंधी काही शिलालेख व ताम्रपट आहेत.

भक्त पुंडलिक हाच वारकरी संप्रदाय प्रवर्तक आहे. वारकरी संप्रदायही तसेच मानतो. असे मानतात की त्या वेळचे होयसळ यादव घराण्यातील विष्णुवर्धन राजास भगवान विष्णू प्रगट झाल्याचे वृत्त कळताच त्याने पंढरपूर (त्या वेळचे) पांडुरंगपूर येथे विठ्ठल मंदिर उभारले व हे विठ्ठलरूप वैष्णवांना अत्यंत प्रिय झाले. भक्त पुंडलिकाने आषाढी शुद्ध एकादशी ही तिथी निश्चित केली त्यामुळे आषाढी एकादशी हा दिवस या संप्रदायात अत्यंत पवित्र मानला जातो. हा त्यांचा व्रत दिवस होय.

चौऱ्याशीचा शिलालेख शके ११९५ मध्ये पांडुरंग/ विठ्ठल मंदिराचा उल्लेख आहे, तसेच १२३७ शके मधील संस्कृत व कानडी भाषेतील विठ्ठल मंदिरातील तुळईवरील लेखात 'पुंडरिकमुनी' हा उल्लेख आहे. श्री आद्य शंकराचार्य यांच्या पांडुरंगाष्टकातही 'महायोगपीठे तटे भीमरश्याम। वरं पुंडरिकाय दातुं सुनीन्दैः॥ समागत्य तिष्ठन्त मानंदकंदं। परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम्॥' असा श्लोक असून, त्यात पुंडलिकास वर देण्यासाठी पांडुरंग पंढरीस आल्याचे सांगितले आहे.

श्रीज्ञानेश्वरमाऊलीचे पूर्वीही अनेकजण विठ्ठल भक्त होते. पांडुरंग मंदिरात पूजाअर्चाही होत असे. एकादशी व्रत प्रचलित होते. अनेक गावांहून भक्त पंढरपुरास नित्यनेमाने येत म्हणजेच वारी करीत यावरून वारकरी संप्रदायाचा मूळ प्रवर्तक 'पुंडलिक'च होता हे सिद्ध होते.

जे आषाढी व कार्तिक शुद्ध एकादशीस पंढरपूर व वद्य
एकादशीस आळंदीस नियमितपणे जातात त्यांना 'वारकरी' म्हणतात.
पुष्कळ वारकरी प्रत्येक महिन्याचे शुद्ध ११ ला पंढरपूर व वद्य ११ ला
आळंदीस जातात. त्यामुळे या संप्रदायास 'वारकरी संप्रदाय' संबोधिले
जाते. हे वारकरी गळ्यात नेहमी तुळशीची माळ घालतात. त्यामुळे त्या
संप्रदायास 'माळकरी संप्रदाय' असेही म्हणतात. भगवंतास सर्वस्व अर्पण
करणारा तो भक्त अशी भक्ती याच पंथात सांगितली आहे म्हणून त्यास
'भागवत संप्रदाय' असेही संबोधून आहे.
वारकरी संप्रदाय ज्ञानेश्वरी, एकनाथी भागवत व तुकारामाची
गाथा हे प्रमुख ग्रंथ मानतो. त्यात ज्ञानेश्वरी सर्वश्रेष्ठ कारण याच
ग्रंथातील वारकरी संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान अन्य दोन ग्रंथांत म्हणजे एकनाथी
भागवत व तुकाराम गाथा यात विस्ताराने आहे.

१३. एक शून्य मी....

परवाचीच गोष्ट. किराणाभुसार दुकानात काड्याची पेटी घ्यायला गेलो होतो. गोड्यातेलासाठी भलीमोठी रांग होती. माणसे मुंगीच्या पावलांनी पुढे सरकत होती. दुकानदार डोळ्यांत तेल घालून थेंबार्थेंबाचा दाम दसपटीने वसूल करत होता. तेवढ्यांत त्या रांगेतल्या एका फाटक्या परकरपोलक्यांतल्या पोरीचा नंबर लागला. तिने दुकानदाराकडे मातीची पणती ठेवली.

दुकानदार "तेलाचं भांडं कुठाय?" म्हणून खेकसला.

ती म्हणाली, "येवढं पणतीभर द्या."

"अग, दिवाळीला अवकाश आहे! पणत्या कसल्या लावतेस?"
पोरगी गांगरली.

पण दारिद्र्य धिटाई शिकवते. लगेच सावरुन म्हणाली,

"दिवाळी कसली? खायला त्याल द्या..."

"हमा पणतीत?" दुकानदार म्हणाला. मुलीने हातातले दहा पैशाचे नाणे टेबलावर ठेवले. "यवड्या पैशात किती बसतं ते द्या"

"अग, दहा पैशाचं तेल द्यायला माप कुठलं आणू?"

"पण आमच्याकडे धाच पैशे हाडत." पोरीने स्वतःचा 'आमच्याकडे' असा बहुवचनी उल्लेख केलेला पाहून त्या परिस्थितितही मला मजा वाटली.

"अहो, कमीत कमी किती पैशाचं तेल देऊ शकाल तुम्ही?"

"अँटलीस्ट फिफ्टीन!" दुकानदार.

त्याला ते सांगताना लाज वाटली असावी. नाहीतर तो इंग्लिश बोलला नसता. आपल्याकडे युटेरस, पाइल्स, सेक्शुअल इंटरकोर्स वगैरे शब्द आपण असेच लाज लपवायला इंग्लिशमधून वापरतो. त्याची

आणखी पाच पैशांची सोय केली. पोरीची पणती तरीही पुरती भरली नव्हती. तिच्या घरी पणतीहून अधिक मापाचे 'खायाचे तेल' परवडत नाही.

आता पणतीचे आणि माझे नाते दिवाळीच्या रोषणाईशी होते ते तुटून गेले आहे. पणत्यांची आरास पाहिली, की 'आमच्याकडं धाच पैसे हाडत' म्हणणारी ती मुलगी- नव्हे, एक प्रचंड आक्रोश मला ऐकू येतो.

दिवाळीसारख्याच अनेक गोष्टींची नाती तुटत तुटत मी शून्य होत जातो. तरीही जगतो. हमा शून्याच्या मागे नकळत एखादा आकडा येऊन उभा राहतो. मला मी कधी दहा झालो आहे, कधी वीस, कधी तीस, असेही वाटायला लागते.

कुणीतरी सांगत येतो, की अमक्या अमक्याच्या बायकोने रुग्णशय्येच्या उशाखाली एक चिठ्ठी ठेवली होती. तिच्यावर लिहिले होते, की माझ्या मृत्यूनंतर माझे प्रेत ससून हॉस्पिटलमधल्या विद्यार्थ्यांना शवविच्छेदनाला द्या. त्यांना उपयोग होईल. हमा बातमीने मग माझ्या शून्यामागे एक फार मोठा आकडा उभा राहून मला शून्याची किंमत दाखवून जातो. त्या बाईची आणि आपली ओळख असायला हवी होती असे वाटते. आता जगणे म्हणजे नुसता श्वासोच्छ्वास राहत नाही. त्या किराणा-भुसार दुकानदाराच्या दारातल्या पोरीने माझे मातीच्या पणतीचे दिवाळीशी जडवलेले नाते तोडले एवढेच मला वाटले होते : पण त्या पोरीशी माझे नाते कां जडावे ते कळत नाही. ती कुठे राहते? तिच्या हक्काची झोपडी तरी असेल का?

१४.स्पर्श वेडा

त्याचा फ्लॅट चांगल्या सोसायटीत होता, पण ऑफिस पासून तासाभराच्या अंतरावर होता. आठव दिवसात त्याला तीन रूम पार्टनर मिळाले. सोसायटी आणि फ्लॅटची ओळख झाल्यावर तो स्वतःची दैनंदिनी जगू लागला.

रोज सकाळी उठून हा वेडा खाली धावायला आणि व्यायाम करायला जायचा. त्याचे मित्र मात्र आरामात उठायचे. सकाळी उशिरा उठूनही याच्या मित्रांची कामे आटोपता आटोपता त्यांना थोडा उशीर व्हायचा. हा मात्र सर्वात अगोदर गाडीत. स्वाभाविकपणे रोजच त्याला खिडकी जवळ जागा मिळायची. गाडी सुरू झाल्यावर तो कानात इअर फोन लावून एकतर fm ऐकायचा किंवा कोणातरी नातेवाईकांना किंवा गावच्या मित्रांना फोन लावायचा. त्याचे बाकीचे मित्र मात्र समाज माध्यमांद्वारे आपल्या शेकडो मित्रांच्या संपर्कात यायचे, चहा, कॉफी, फुलं, गुलदस्ते, चॉकलेट आणि अजूनही खूप काही वाटायचे आणि तितकेच स्वीकारायचे.... किती छान ना.

हा वेडा मात्र गाणी ऐकत खिडकीतून रस्त्याच्या आजूबाजूची झाडे, झुडपे, वनराई बघायचा. पक्षी, प्राणी आणि येणाऱ्या जाणाऱ्या वाहनांकडे बघायचा. खिडकीतून येणाऱ्या थंड हवेने कधी डुलकी लागलीच तर छानशी झोपही घायचा. त्याला कंपनीने दिलेला रोजचा २ GB डेटा मात्र नेहमीच वाया घालवायचा, त्याचा मोबाईल नेहमी रिकामाच असायचा. ना फुला-फळांचे, ना पक्षा प्राण्यांचे फोटो...काहीच नाही.

कोणाशी काही देवाण घेवाणचं नाही तर हे सगळे येणार कुठून. हा पठ्ठ्या दोन दोन दिवस तर नेट सुद्धा चालू करायचा नाही. नेट चालू झाल्यावर येणारा पोस्ट्स चा खच तो काही मिनिटात बाजूला सारायचा.... काही वाचून तर काही न बघता न उघडता. ऑफिस मधेही याचा वेडे पणा संपायचा नाही. सर्वांच्या जवळ जाऊन बोलायची याला भारी हौस. ऑफिसने कर्मचाऱ्यांना दिलेले चॅट एप्लिकेशन तो फक्त कामा पुरताच वापरायचा. माणसांशी प्रत्यक्ष बोलण्याच्या त्याच्या सवयीमुळे त्याला ऑफिसचे चौकीदार बोडके काकांच्या मुलीने संगणक शास्त्रात विशारद केल्याचं समजलं होतं. त्यासाठी मोबाईलवर पोस्ट शेयर करून अभिनंदन करायचे सोडून या वेड्याने बोडके काकांची गळाभेट घेऊन अभिनंदन केले होते. तेव्हा केवढे भावुक झाले होते

काका. पण याला लोकांना असं रडवायची सवयच होती. त्याच्या या वेडाची कल्पना ऑफिस मधल्या सगळ्या चतुर्थ श्रेणी कामगारांना होती. या सवयीमुळे त्याचा डेस्क नेहमी न सांगता साफ व्हायचा, पिण्याचे पाणी, चहा कॉफी सर्व काही जागेवर यायचे. ऑफिसमध्ये त्याला भेटायला आलेल्या पाहुण्यांचा पाहुणचार अगदी चांगला व्हायचा. असेच एकदा ऑफिस मधल्या बर्वे मावशींच्या मुलीला मुलगी झाल्याचे कानावर आल्यावर त्याने दुसऱ्या दिवशी घरून आईने पाठवलेले डिकाचे लाडू आणून गुपचूप मावशींच्या हातावर देत "ताईला बाळ झालंय ना, तिला द्या" म्हणाला. ते बघून केवढा गहिवर दाटून आला होता त्या माऊलीच्या नजरेत काय म्हणून सांगायचा तो घरी दारी सारखाच वागायचा. सुट्टी झाल्यावर घरी आले की त्याचे सर्व मित्र लॅपटॉप, मोबाईल घेऊन तासंतास बसायचे. कोणी समाज माध्यमांतून मित्रांशी संवाद घालायचे तर कोणी रोजच्या चहा, कॉफी किंवा जेवणाचे छायाचित्र पाठवून भरपूर लाईक्स मिळवायचे. त्यांची मित्र संख्या दिवसेंदिवस वाढत होती. हा मात्र रोज संध्याकाळी घरी आल्यावर कपडे बदलून खाली सोसायटीच्या बागेत जायचा. मिळेल त्या वयाच्या मुला माणसां सोबत खेळायचा. फिरायला आलेल्या सत्तरीतल्या तरुणां सोबतही त्याची खूप गट्टी जमायची. या वर्गाची दुःख काहीशी वेगळी असतात याची चांगली जाण त्याला खूप लवकर आली होती. तो त्यांच्याशी बोलायचा, हसायचा, खिदळायचा, त्यांच्या सुख दुःखाची चौकशी करायचा. ती म्हातारी माणसं त्याला बऱ्याचदा तो त्याच्या वयाच्या मुलांसोबत का रहात नाही म्हणून विचारायची, तो त्यांना फक्त मिशिकल स्मित देऊन विषय टाळायचा. तो निघून गेल्यावर त्याच्या पाठीमागे तीच माणसे त्याला प्रेमाने वेडा म्हणायची. त्याला येणारे मैदानी खेळ बागेतल्या छोट्या मुलांना शिकवताना त्या मुलांबरोबर त्यांच्या आईवडिलांच्या देखील तो ओळखीचा झाला होता. त्याला आता सोसायटीत अडीच तीन वर्षे झाली होती. नेहमी तरुण पुरुष भाडेकरूंच्या नावाने ओरडा करणारी तोंडे हळू हळू शांत झाली होती. एकदा असाच खेळताना पाय मुरगळला म्हणून त्याने

सकाळच्या व्यायामाला दांडी मारली, संध्याकाळी देखील त्याला बागेत जाणे जमले नव्हते. डॉक्टरांनी चार दिवस पूर्ण आराम करायला सांगितले होते. एव्हाना आपल्या लाडक्या दादाच्या दुखण्याची बातमी चिल्ल्या पिल्ल्यांनी अख्ख्या सोसायटीत पसरवली होती. दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी तो घरात एकटा असताना दारावरची घंटी वाजली म्हणून हळू हळू चालत जाऊन त्याने दरवाजा उघडला तर दारात शिंदे आजी आणि पवार आजी उभ्या होत्या. शिंदे आजींनी त्याच्या पायासाठी लेप बनवून आणला होता. दरवाजा उघडताच "काय रे पोरा, एवढं लागलं तर सांगायचं नाही का?" म्हणून प्रश्नांच्या फैरी झाडत दोघी घरात शिरल्या. त्याच्या परवानगीची वाट न पहाता त्याला बसायला लावून त्याच्या पायावर सोबत आणलेला लेप लावला. तुम्हाला कसं समजलं म्हणून विचारलं तर अगदी तिखट आवाजात शिंदे आजींनी "अरे पोरा, बागत तू येईना म्हणून आमचे म्हातारे बी घर सोडीनात, त्यांच्या बडबडीच्या जाचा पायी तुला हुडकीत आले" अशी बतावणी केली. त्यांचे उत्तर ऐकताना त्याच्या गालावर छानसं हसू आलं होतं. लेप लावून होई पर्यंत घरात गर्दी वाढतच गेली. शिंदे, पवार आणि जोशी आजोबा, गफूर चाचा, नायर आंटी, प्रमिला काकू, चिल्ली पिल्ली गँग आणि अजूनही बरेच जण आले होते. ऑफिस सुटून मित्र घरी पोहोचले तेव्हा घरात बसायला देखील जागा शिल्लक नव्हती. आपल्या मित्राची सोसायटीत इतकी ओळखअसेल याची जरा सुद्धा कल्पना त्यांना नव्हती. त्याचे मित्र "फ्रेंड्स लिस्ट" वाढवत होते तेव्हा हा माणसे जोडत होता. त्याचे मित्र आभासी दुनियेत रममाण व्हायचे तेव्हा हा वेडा खऱ्या खुऱ्या दुनियेत फिरायचा.

त्याच्या मित्रांना लाखो किलोमीटर अंतरावर असलेल्या लोकांशी "टच" मध्ये रहायला आवडायचे, याला मात्र लोकांना "स्पर्श" करायला आवडायचे.

तो लोकांच्या मनाला स्पर्श करायचा, त्यांच्या भावनेतील ओलावा जपायचा. कधी त्यांच्या घरात तर कधी आयुष्यात डोकवायचा, त्यांच्या

मनात आणि आठवणीत घर करून राहायचा. आज घरात आणि घराबाहेर जमलेली गर्दी म्हणजे त्या वेड्याने जोडलेली माणसे होती. केवळ स्पर्शाने माणूस इतका श्रीमंत झाल्याची उदाहरणे तशी विरळच.

एवढ्या घाईत पवार आर्जींनी त्याला लवकर बरा होण्यासाठी फर्मान काढले आणि पुढच्या महिन्यात येऊ घातलेल्या त्यांच्या नातीच्या लग्नाचं आमंत्रण दिलं...

"आज प्रत्येकाच्या ठायी असे स्पर्शाचे असे वेड जपण्याची गरज वाढत चालली आहे व आपापसातील संवाद कमी व वादच जास्त वाढत चालले आहेत तरी प्रत्येकाने जाणीवपूर्वक रोज एका लहान मुलाशी व एका वयस्कर माणसाशी संवाद साधायला हवा. मुलांशी बोलताना आपण लहान होतो व चार चांगल्या गोष्टी त्याला हक्काने सांगता येतात व वयस्कर माणसाशी संवाद साधल्यावर त्यांच्या अनुभवातून आपल्याला काहीतरी शिकता येते. हि गोष्ट रोजच्या धकाधकीच्या जीवनात सुटून येऊ शकते, आणि ती आनंदीत जगाः...

